

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192508

UNIVERSAL
LIBRARY

Matric and S. F. Students.

अनुवादविचार.

(Paraphrase Text Book.)

(उदाहरणें व अभ्यासासाठीं गद्यपद्य उतारे यांसह)

चिंतामण नीलकंठ जोशी, एम्. ए. एम्. टी. सी.

मराठीशिक्षक,

एल्फिन्स्टन हायस्कूल, मुंबई.

आवृत्ति पहिली.

सन १९१३.

किंमत ८ आणे.

[All rights reserved by the author.]

मुद्रक—रा. चिं. स. देवळे, सदाशिव गल्ली, घर नं. १,
'मुंबईवैभव' प्रेस, गिरगांव-मुंबई.

प्रकाशक—चिंतामण नीलकंठ जोशी, ८ भाई जिवन-
जीची गल्ली, ठाकुरद्वाररोड-मुंबई.

प्रस्तावना.

—:०:— |

अनुवाद या विषयावरील स्वतंत्र असें हेंच पहिलें पुस्तक होय. सन. १९१० सालीं. रा. वि. वा. मिडे. बी. ए. यांनीं निबध्द आणि अनुवाद अशा दोन्ही विषयांवर एक पुस्तक लिहिले आहे खरें, पण त्यांच्याच ह्मणण्याप्रमाणें अनुवादासंबंधी त्यांत दिलेली माहिती फारच त्रोटक आहे. ह्मणून ह्या विषयावर हें स्वतंत्र पुस्तक लिहिण्याचा अल्प प्रयत्न केला आहे.

या पुस्तकाच्या जन्माबरोबरच मराठी विषयाची परीक्षा युनिव्हर्सिटीने घेण्याचें बंद केलें आहे ही एक दुर्दैवाची तर गोष्ट खरीच; तरी पण त्या विषयाचें योग्य ज्ञान विद्यार्थ्यांस आहे असा हेड मास्तरांचा अगर प्रिन्सिपाल साहेबांचा दाखला असल्याशिवाय त्यांस परीक्षेस बसतां यावयाचें नाहीं असा नियमही तिनें केला असल्यामुळें त्या विषयाचें महत्त्व कमी झालें आहे असें उघडपणें तरी ह्मणतां येत नाहीं. तेव्हां गद्यपद्यात्मक उताऱ्यांचा अनुवाद करण्याचें ज्ञान म्याट्रिक्युलेशन परीक्षेस जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस पूर्ववत् असणें जरूर असल्यामुळें त्या विषयाच्या योग्य अध्ययनास उपयुक्त अशा एकाद्या स्वतंत्र पुस्तकाचीही जरूर आहे असें ह्मणणें वावगें होणार नाहीं. त्याशिवाय स्कूलफायनल परीक्षेस जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तर अशा पुस्तकाची विशेष जरूर आहे. ट्रेनिंग कालेजच्या विद्यार्थ्यांस व मराठी वाङ्मयाचा परिचय करूं इच्छिणाऱ्या इतर लोकांसही हें उपयुक्त होईल अशी अशा आहे. तरी प्रस्तुत पुस्तकानें ही उणीव कितपत भरून निघाली आहे याचा अंदाज करणें तज्ज्ञ लोकांचें काम आहे.

या पुस्तकांत प्रारंभी अनुवाद ह्मणजे काय व तो कसा करावा याची पूर्ण माहिती उदाहरणांसह देऊन त्याविषयी थोडेसे टोकळ नियमही दिले आहेत. पुढें एकंदर १०० उतारे दिले आहेत त्यांत पद्य ५० व गद्य ५० आहेत. यापैकी पद्यांतील २५ व गद्यांतील २५ मिळून ५० उताऱ्यांचा अनुवाद करून दाखविला आहे. राहिलेले ५० उतारे, विद्यार्थ्यांनीं स्वतःच्या बुद्धीनें अनुवाद करावा ह्मणून दिले आहेत या उताऱ्यांतील कठीण शब्दांवर विस्तृत टीपाही शेवटीं दिल्या आहेत.

पद्य उतारे निरनिराळ्या नव्या जुन्या २३ कवींच्या ग्रंथांतून दिले आहेत. आपल्या कवींनीं मातृभाषेचा अभिमान दाखवून तिची सेवा कशी केली याची ओळख विद्यार्थ्यांस होऊन त्यांचाही स्वभाषाभिमान जागृत व्हावा व त्यांस मराठी वाङ्मयाची अधिकाधिक गोडी लागावी या हेतूनें एकनाथ, वामन, रामदास, मोरोपंत, मोगरे, यांचे मराठी भाषेविषयीचे उद्गार ज्यांत आले आहेत असे उतारे सुद्धा प्रारंभीच घातले आहेत. तरी तो हेतु अंशतः जरी सिद्धांस गेला तरी आह्मांस मोठी धन्यता वाटेल. इतर उतान्यांची निवड करितांना विषयवैचित्र्य साधून ते विद्यार्थ्यांस मनोरंजक व बोधप्रद होतील अशी योजना केली आहे.

एकंदर गद्य उतान्यांत निरनिराळ्या २२ ग्रंथकारांच्या लेखांचे उतारे आले आहेत. उतान्यांच्या निवडींत वखरींसारख्या व ऐतिहासिक लेखसंग्रहासारख्या जुन्या मराठी ग्रंथांपासून तों ' आमच्या आयुष्यातील कांहीं आठवणी ' सारख्या अगदीं अर्वाचीन ग्रंथांपर्यंत मराठी गद्याचे निरनिराळे मासले आले आहेत. पद्याप्रमाणेंच यांतही मनोरंजन व ज्ञानार्जन विद्यार्थ्यांस लाभेल अशी आशा आहे. एकंदर सर्व उतान्यांच्या सिंहावलोकनानें विद्यार्थ्यांस मराठी वाङ्मयाची अभिवृद्धि कसकशी होत गेली आहे व तिचें ऐश्वर्य किती थोर आहे याचीही कल्पना होण्यासारखी आहे.

एकंदरीत हा अल्प प्रयत्न लोकादरास पात्र होऊन सदरहू पुस्तकास द्वितीयवृत्तीचा सुयोग आल्यास त्यांत आणखी उतान्यांची भर घालून नवीन पुस्तक सर्व मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीचें द्योतक होईल असें करण्याचा आमचा संकल्प आहे.

आमचे मित्र रा. केशव लक्ष्मण ओगले, बी. ए. यांनीं वेळोवेळीं ज्या उपयुक्त सूचना केल्या त्याबद्दल त्यांचे व ' मुंबईवैभव ' छापखान्याच्या व्यवस्थापकांनीं हें पुस्तक काळजीपूर्वक योग्य अवधीत छापून दिल्याबद्दल त्यांचेही आझी आभारी आहों.

पुस्तककर्ता.

भाग १ ला.

अनुवादविचार.

ज्याला इंग्रजीत Paraphrase असें ह्मणतात त्यास मराठीत अनुवाद असें ह्मणण्याचा हल्लीं परिपाठ पडला आहे. 'पाराफ्रेज' या शब्दाची व्याख्या 'मूळ उताऱ्यांतील अर्थ निराळ्या शब्दांनीं व निराळ्या वाक्यरचनेनें व्यक्त करण्याची कला' अशी केलेली आढळते. धात्वर्थाकडे नजर दिली असतांही त्या शब्दापासून असा अर्थ निष्पन्न होतो. आतां आपण त्याजबद्दल योजलेल्या अनुवाद' शब्दाचा विचार करूं. हा शब्द 'अनु' हा उपसर्ग आणि वद् धातूपासून झालेले 'वाद' हें नाम मिळून झालेला आहे. तेव्हां दुसऱ्याच्या बोलण्याची पुनरावृत्ति करणें, असा बोध या शब्दावरून होतो; परंतु निराळ्या शब्दांत व निराळ्या वाक्य रचनेंत तो अर्थ सांगितला पाहिजे असाच बोध त्यावरून होत नाही. तरी पण ज्या अर्थीं तो तशा अर्थानेंच आतां रूढ होऊं पहात आहे त्या अर्थीं तो काढून टाकून त्याच्या जागीं नवीन योजण्याचें विशेष कारण दिसत नाही.

श्लेष, अनुप्रास, यमक इत्यादिकांचे चमत्कार व इतर विविध अलंकार, वृत्तवैचित्र्य, विशिष्ट रचना, भिन्न रीति विविध रस वगैरे चित्ताकर्षक गोष्टींनीं ग्रंथकारानें आपली भाषा नटविलेली असते. परंतु अनुवाद करितांना विद्यार्थ्यांस स्वतःच्या साध्या व सरळ अशा

भाषेत ग्रंथकाराचा आशय द्यावयाचा असतो. तेव्हां असें अर्थकथन करितां येण्यास विद्यार्थ्यांस अगोदर ग्रंथकाराचें खरें हृदय कळणें अगदीं जरूर आहे. नुसते शब्दास शब्द ठेऊन दिल्यानें मूळ अर्थ एकीकडेच राहून कांहींतरी हास्यकारक व निरर्थक प्रकार उत्पन्न होईल.

कल्पतरूतळवटीं इच्छिली ते गोष्टी । अद्यापि नरोटी राहिली कां ।

या ओळींत शब्दास शब्द घालून अनुवाद केल्यास—

देवद्रुमाखालीं पाहिजे ती वस्तु । अन्नून करवंटी उरली कां ।

—असा होईल; व त्यापासून कांहीं अर्थबोध होणार नाही. परंतु अनुवादांत असें करणें इष्ट नसून मूळ अर्थ सोप्या शब्दांत सांगावयाचा असतो.

(१) अनुवाद करण्याची रीतिः—कविता.

(अ) दिलेल्या कवितेचा प्रथमतः अन्वय करावा. असें केल्यानें वृत्तसुखार्थ कवीनें केलेली वेडीवांकडी वाक्यरचना सरळ होऊन अर्थबोध झटकन होतो. उदाहरणार्थः—

दुर्जनमन मानितसे दुष्कृति करण्यांत मात्र नित मोद॥

अनयरती निस्त्रपता त्याची वाढे न ऐकतो बोध ॥

दुर्जनमन दुष्कृति करण्यांत मात्र नित मोद मानितसे. त्याची अनयरती (व) निस्त्रपता वाढे, (तो) बोध न ऐकतो असा वरील आर्येचा अन्वय केल्यानें बरेंच काठिण्य कमी होईल.

(आ) असा अन्वय केल्यानंतर तोच अन्वय मनांत अर्थ पूर्णपणें उतरे तों विद्यार्थ्यांनें वारंवार वाचावा. नंतर कठीण शब्द

कोणचे आहेत ते पाहून त्यांवर खाली लिहिल्याप्रमाणें लहान लहान टिपा लिहाव्याः—

दुर्जनमन	=	वाईट लोकांचें मन (दुराचारी मनुष्य).
दुष्कृति	=	वाईट कृत्य.
नित	=	नित्य, नेहमीं.
मोद	=	आनंद.
अनयरती	=	अन्यायाची आवड.
निस्त्रपता	=	निर्लज्जपणा.
बोध	=	उपदेश.

इतकें केल्यानंतर दिलेल्या आर्थेचाः—

“ दुराचारी मनुष्य नेहमीं वाईट कृत्य करण्यांतच आनंद मानीत असतो. तो सदुपदेशाकडे लक्ष देत नाही. (उलट त्यानें) त्याचा अन्यायीपणा व निर्लज्जता हीं वाढतच जातात. ” असा अर्थ त्यास भिन्न शब्दांत व भिन्न रीतीनें सहज करितां येईल.

ह्या वर दिलेल्या पद्धतीचा अवलंब प्रारंभीच करणें अवश्य आहे. विद्यार्थ्यांस उत्तरोत्तर संवय झाल्यावर अन्वय केल्याशिवायही अर्थ सांगण्याचें सामर्थ्य येईल. परंतु असें सामर्थ्य केवळ सतत अभ्यासानेच प्राप्त होणारें असून निवळ शब्दास शब्द घातल्यानें येणार नाही हें मात्र त्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

(२) अलंकारांविषयीः—

अनुवाद करितांना मूळांतील अलंकाराबद्दल दुसरा अलंकार घालावा, अथवा त्या अलंकाराचा अर्थ साध्या भाषेंत आणावाः परंतु

अलंकारांनीं अर्थव्यक्ति विशेष स्पष्ट होत असल्यामुळें पहिलाच मार्ग प्रशस्त होय; तरी पण पहिल्या अलंकाराएवजीं दुसरा अयोग्य अलंकार घालण्यापेक्षां तो मुळींच न घालतां नुसता साधा अर्थ सांगणें बरें.

गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि पन्नगा झडपी.

याच्याबद्दल सिंह जसा हत्तीवर उडी मारितो—असा बदल केला तरी शोभेल; परंतु तसें न साधल्यास नुसतें ‘ तो अत्यंत त्वेषानें चालून गेला. ’ असें ह्मटलें तरी चालेल.

उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, व अपह्नुति हे अलंकार एकमेकांबद्दल योजिले असतां अर्थांत विशेष बदल न होतां अलंकारांत बदल केल्यासारखें होईल जसें:—

- (१) हें मुख कमलासारिखें आहे..... उपमा.
(२) हें मुख जणूं काय कमल आहे उत्प्रेक्षा.
(३) हें मुख कमल आहे रूपक.
(४) हें मुख नव्हे कमल आहे..... अपह्नुति.

मुखाचें चारुत्व वर्णन करण्याचा जो मुख्य हेतु तो यापैकीं कोठल्याही वाक्यानें सिद्ध होईल.

लुप्तोपमा:—उपमेय, उपमान, सामान्य धर्म व वाचक या चार अंगांपैकीं कधीं कधीं एक, दोन, तीन अंगें लुप्त असतात, तेव्हां लुप्तोपमा होते. अशा वेळीं अनुवादांत लुप्त असलेलें अंग घालून पूर्णोपमा करावी. जसें:—

श्री बुडवली महेंद्रश्रीतुल्या मज नसे तिची परवा.

मोरोपंत सभा.

या ठिकाणीं अखंडपणा व अपरिमितपणा हे सामान्य धर्म लुप्त आहेत तेव्हां ते घालून अनुवाद असा करावा:—‘ इंद्राच्या ऐश्वर्यासारखें अखंड व अपरिमित असें आमचें राज्यवैभव त्यांनीं गिळंकृत केलें त्याबद्दल मला कांहींच खेद वाटत नाही. ’ दुसरें उदाहरण.

न सोडी चित्तातें क्षणभरिहि ती कुंदरदना

पद्यरत्नावली.

कुंदरदना या सामासिक पदांत कुंद हें उपमान व रदन हें उपमेय आहे. उपमावाचकपद ‘सें’ वगैरे, आणि सामान्यधर्म शुभ्रपणा अणकुचीदारपणा इ. हे लुप्त आहेत. ते घालून अनुवादांत पूर्णोपमा करावी.

अनन्वयः—यांत ज्याची त्यालाच उपमा दिली असते. जसे—
‘ या शाळेंत बाळ्यासारखा कोडगा बाळ्याच ’ याचा अनुवाद—
‘ या शाळेंत बाळ्या अत्यंत कोडगा आहे ’ ‘ बाळ्यासारखा दुसरा कोडगा नाही ’ ‘ बाळ्याच्या कोडगेपणास उपमा नाही ’ ‘ बाळ्याचा कोडगेपणा अनिर्वाच्य, किंवा अवर्णनीय आहे ’ अशा कोणत्याही रीतीनें करावा. आणखी उदाहरणे:—

(१) कर्णासमान जनिं कर्ण वदान्य थोर

पार्था परी रणधुरंधर पार्थ वीर.

ल. ग. शास्त्री लेले.

(२) समर्था या लोकीं तुजसम अये ! तूंचि जननी
वामन. गंगालहरी,

(३) पाटीरा ! तुजसम तूंचि बा वदान्य.

पद्यमंजरी.

(४) झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु परंतु या सम हा.
मो. पं. विरा. प.

कांहीं अलंकार, शब्दांची मांडणी विशेष रीतीनें केली असतां साध-
तात. त्या मांडणींत उलटापालट केल्यास त्यांचें अलंकारत्व जातें.
यांपैकीं यथासंग्रह्य एक अलंकार होय. अशा अलंकाराचा अनुवाद
करितांना शब्दरचना फिरविल्यास अर्थ अधिक स्पष्ट होतो. जसें:—

वृषे मृगाला सलिलें झषाला । संतोष हे वृत्ति महाजनाला ॥
तर्यास निष्कारण तीन वैरी । किरात कैवर्तक दुष्ट भारी ॥

वामन—स्फु. श्लो.

‘ मृग गवतावर उपजीविका करितात; मत्स्य पाण्यावर करितात
आणि साधु संतोषावर करितात. परंतु मृगाशीं व्याधाचा, मत्स्याशीं
कोळ्याचा व साधूशीं दुष्टांचा साहजिक वैरभाव असतो. ’ असा
अनुवाद करावा. किंवा खालच्या ओळीचा ‘ या तिघांशीं अनुक्रमें
व्याध कोळी व दुष्ट यांचें स्वाभाविक वैर असतें, ’ असा अर्थ केला
तरीही चालेल.

श्लेषः—वाक्यांत एका शब्दाचे अनेक अर्थ असले ह्मणजे तेथें
हा अलंकार होतो. श्लिष्ट पदांच्या ठिकाणीं पर्यायशब्द योजिले असतां
श्लेषहानि होते तेथें शब्दश्लेष हा अलंकार जाणावा. जसें:—

शुकभाषणानुकार प्रेमें करितो मयूर हें चित्र ॥

श्रवण करितील सज्जनरसिक मनीं धरुनि जिण्णुचें मित्र ॥

मोरोपंत. भीष्मपर्व.

वरील गीतींत 'शुक' व 'मयूर' हे शब्द श्लिष्ट आहेत; त्यांचे पोपट व शुकमुनी आणि मोर व मोरोपंत, असे दोन दोन अर्थ असून दोन्हीही विवक्षित आहेत. त्यांबद्दल त्यांचे वाचक शब्द योजिले असतां श्लेष कायम रहात नाही. तेव्हां अशा ठिकाणी अनुवाद करितांना तेच शब्द कायम ठेवून कंसांत दोन्ही अर्थ द्यावे. जसे:—मयूर (मोर, पक्षीं मोरोपंत) शुकासारिखें (पोपटाप्रमाणें, पक्षीं शुकमुनीप्रमाणें) भाषण करितो, हें मोठें आश्चर्य आहे. इ. दुसरें उदाहरण:—

गाळांत तळीं लोळति रत्नें, धरिशी तृणें शिरीं नित्य ॥

तुज तारतम्य कुठलें ? जडधी हें नांव रे, तुझे सत्य ॥

पद्यरत्नावली.

यांत 'जडधी' शब्द श्लिष्ट आहे. जडधी ह्यणजे मूर्ख, पक्षीं समुद्र. जडधी येथें 'ड' व 'ल' यांच्या सावर्ण्यानें श्लेष झाला आहे. यालाच अभंगश्लेष ह्यणतात. ह्यणजे या ठिकाणीं श्लिष्ट शब्दाचा पदच्छेद करावा लागत नाही. जेथें प्रत्येक अर्थाच्या बेळीं वेगळ्या रीतीनें श्लिष्टपदाचे अवयव घ्यावे लागतात किंवा त्यांचीं पदे पाडावीं लागतात, तेथें सभंगश्लेष होतो. जसे:—

ती शीतलोपचारीं जागी झाली हळूचि मग बोले ॥

औषध 'नलगे' मजला परिसुनि जननी बरें ह्यणुनि डोले ॥

तिला (दमयंतीला) थंडोपचार केल्यावर ती शुद्धीवर येऊन हळूच ह्यणाली ' मला औषध नको ' (मे मला औषध नल. नळ-राजाच्या भेटीशिवाय इतर औषधांनीं माझा रोग बरा होणार नाही.) तें ऐकून तिच्या आईस समाधान वाटलें, व ती बरें असें ह्यणाली-या आर्येंत ' नलगे ' हें पद श्लिष्ट आहे. व ' नलगे ' असा पदच्छेद केल्यानें दुसरा अर्थ निघतो. आणखी समग्र श्लिष्ट कवि-तेचें उदाहरण भाग २ नं. १२ यांत आलें आहे, तें पहावें.

व्याजस्तुतिः—

वरून स्तुति परंतु आंतून निंदा; किंवा वरून निंदा परंतु आंतून स्तुति, अशा प्रकारचें वर्णन असतां हा अलंकार होतो. अशा ठिकाणीं निंदा अथवा स्तुति यांपैकीं जो अर्थ इष्ट असेल त्या अर्थास धरून अनुवाद करावा. जसें:—

वधुनि माझी हे कनकरूप काया,

कटकमुकुटादिक भूषणें कराया;

कशी आशा उपजली तुला राया ?

थोर औदार्य फार दया माया ! रघुनाथ पंडित.

ही हंसाची नलराजाप्रत उक्ति आहे. या दिंडींत शेवटल्या चरणांत वरून स्तुति परंतु आंतून निंदा आहे. ' तूं फार अनुदार असून निष्ठुर आहेस ' असा त्या चरणाचा अनुवाद करावा. दुसरीं उदाहरणें:—

(१) वरुनि न जाणें ह्यणशी पूरुकुलीं तूंच सुज्ञ साधु भला ॥

मोरोपंत.

(२) बाळ्या ! आज एवढ्या पहाटेस उठून धडा पाठ करण्यास बसलास ही अवदशा कोठून आठवली !

(३) आपण फार शहाणे आहां !

(४) ऐन प्रसंगीं रामभाऊंनीं तुझ्याला पैशाची मदत केली, मूर्खच ते. वक्रोक्ति या अलंकारांत, बाह्य शब्दार्थाहून विवक्षित अर्थ भिन्न असतो, त्या ठिकाणीं अनुवाद विवक्षित अर्थांत करावा. जसें:—

या दृढ मदभिप्रायापासुनि वारूं शके न शक्र मला ॥

मर्त्याची काय कथा ! प्राकृतसा कर्ण काय हा गमला ॥

मोरोपंत—कर्ण.

‘प्राकृतसा कर्ण काय हा गमला’ या वक्रोक्तीचा अनुवाद ‘कर्ण हा सामान्य नव्हे’ असा करावा.

विपमालंकार—यांत अननुरूप वस्तूंचा संबंध वर्णिला असतो, ह्मणून अनुवादांतल्या दोन वस्तूंत महदंतर आहे, असा अर्थ सूचित करावा. जसें:—

रवीचा महान् कीर्तिमान् वंश कोठें ॥

तशी ही मदीया जडा बुद्धि कोठें ॥

रघुवंश.

सूर्यवंशाची कीर्ति फार अगाध आहे व माझी बुद्धि अगदीं मंद आहे. (तेव्हां त्याचें यथार्थ वर्णन मजकडून होणें अशक्य आहे.)

पर्यायोक्ति:—उजू व सरळ वर्णन न करितां पर्यायानें वर्णन करणें हें या अलंकाराचें लक्षण. तेव्हां अनुवादास दिलेल्या कवितेंत, अगर वाक्यांत, हा अलंकार असल्यास त्याचा विद्यार्थ्यानिें जर शब्दशः

अर्थ केला तर त्याला वक्त्याचें खरें मर्म कळलें आहे किंवा नाही हें स्पष्ट होते नाही. तेव्हां अशा पर्यायोक्तीच्या ठिकाणी उजू व सरळ अर्थ सांगावा. कारण अशा योगानें भिन्न शब्दरचनेत व वाक्यरचनेत मूळ अर्थ उत्तम तऱ्हेनें आणिला जातो. जसें:—

केलेंचि धन्य दर्शनदानें येऊनि कानना मातें ॥

आजि देवेश, निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें ॥

११, १३ वन. मोरोपंत.

ही सावित्रीची यमाप्रत उक्ति आहे. अरण्यांत येऊन मला दर्शन दिल्यानें मी मोठी कृतकृत्य झाल्यें. हे देवश्रेष्ठा ! आपल्या नाम-श्रवणानें (आतां माझे) कान अत्यंत तृप्त व्हावे. हा शब्दशः अर्थ झाला परंतु याच्यापेक्षां खालच्या ओळीचा 'हे देवश्रेष्ठा आपलें नांव काय ? तें ऐकण्यास मी फार उत्सुक आहे ' असा सरळ अनुवाद जास्त चांगला दिसेल. आणखी उदाहरणें:—

जन्मुनि कवण्या राजर्षीचा वंश अलंकृत केला ।

आत्मवियोगें देश कोणता पावविला दुःखाला ॥

शाकुन्तल.

ही अनुसूयेची दुप्यन्ताप्रत उक्ति आहे. यांत आपलें नांव गांव काय असें प्रत्यक्ष न विचारितां तें पर्यायानें तिनें विचारलें आहे. तेव्हां या ठिकाणीही वरच्याप्रमाणें सरळ अर्थ करावा.

ती सुमति ह्मणे ताता, न त्यजुनि पयोधिला नदी परते ॥

न पतंगचित्तवृत्ति क्षणही रत्नीं त्यजुनि दीप रते ॥

२३, १३, वनप. मोरोपंत.

‘ सत्यवानास वरुं नकोस, दुसऱ्या कोणास वर ’ असें बाप हणूं लागला तेव्हां सावित्रीने केलेला जबाब ह्या आर्येंत दिला आहे. त्यांत ‘ नदी समुद्रालाच मिळते, पतंग रत्न टाकून दिव्यावरच झेंप घालतो ’ तेव्हां मी ही सत्यवानास सोडणार नाहीं असें पर्यायानें तिनें सांगितलें आहे.

गद्यामध्येही पर्यायोक्ति क्वचित् आढळते, तेथेही सरळ अर्थ करावा. जसें ‘ त्रिभुवनास प्रकाश देणारा उगवला ’ ‘ज्यानें स्मरतनु विलयास नेली तो अम्मचें कल्याण करो.’ अशा वाक्यांचा अनुवाद— ‘ सूर्य उगवला; ’ व ‘ शंकर आमचें कल्याण करो ’ असा करावा.

समासोक्तिः—पर्यायोक्तींत जसा विस्तार असतो तसा या अलंकारांत संक्षेप असतो. तेव्हां अनुवादाचे वेळीं या संक्षेपाचा विस्तार करावा, ह्मणजे अर्थ स्पष्ट होतो जसें:—

पीयूषमधुर पय तव सेवुनि मोदें पुनः पुनः गंगे ॥

विगतश्रम उत्संगीं निद्रित होईन मी कधीं सांगें ॥

लेले शास्त्री.

यांत ‘ पुनः पुनः पयसेवन, उत्संगीं विगतश्रम होऊन निद्रित होणें ’ या विशेषणपदांच्या सामर्थ्यानें तान्हें मूल आणि आई यांचा अप्रस्तुत वृत्तांत थोडक्यांत वर्णिला आहे. त्याचा विस्तार असा करावा:—

ज्याप्रमाणें एकादें तान्हें मूल आपल्या आईचें अमृततुल्य दूध आनंदानें वारंवार पिऊन क्लेशरहित होतें, व त्याला तिच्याच मांडीवर झोंप लागते, त्याप्रमाणें हे गंगे! तुझे अमृततुल्य पाणी आनंदानें

वारंवार पिऊन दुःखरहित होत्साता मी तुझ्या तीरीं कधीं सुख पावेन ?
आणखी उदाहरणें:—

(१) रमले मुहूर्तपरिमित निद्रेसीं सर्व जीव विश्रमले

७०. २०. द्रोण. मोरोपंत.

(२) मग भगवान् विधु उगवे पळवी देवूनि कांप तिमिरासी.

(३) बहु दुःख दे त्यजुनि मज आपण वरिली तुझ्या चिता तातें;

८१. १०. वन. मोरोपंत.

(४) कलि दमयंतीप्रेमा हे दोषे वेढिती नळाला हो;

प्रेम्याला त्याचें मन सांपडलें, देह त्या खळाला हो.

१२१. ४. वन. मोरोपंत.

यांतही वरल्याप्रमाणें योग्य विस्तार करावा.

(३) कवितेचा उतारा असल्यास कवितेंतच येणारीं शब्दांचीं रूपें
व जुने शब्द यांच्या ऐवजीं गद्यास साजणारीं तत्समान रूपें
व तदर्थक शब्द योजावे. जसें:—

(१) करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें । धरूं ये सुखें
चित्त पै जाणत्याचें ॥ न जाणे न नेणे अशा पामराला ।
बुझावूं शकेना विधाता तयाला ॥ वामन.

करूं ये=करितां येतें; पै=पादपूरक अव्यय; धरूं ये=धरतां येतें;
न जाणे=अज्ञानी आहे; बुझावूं शकेना=समजून करतां येत नाहीं.
तयाला=त्याला. येणें प्रमाणें फेरफार केला पाहिजे.

(२) कित्येक ठिकाणीं वृत्तसुखार्थ लघुगुरूंची ओढाताण निरर्थक

यमकरचना, इत्यादि अडचणीमुळें कवितार्थांत क्लिष्टत्व येतें; कांहीं ठिकाणीं तर तो अगदींच संकुचित झालेला असतो अशा ठिकाणीं विद्यार्थ्यांनें कवीच्या उद्दिष्ट अर्थाकडे पूर्ण लक्ष देऊन अनुवाद केला पाहिजे; जसें:—

श्रवण हरिकथेचें, कीर्तनीं गात जावें,
स्मरण, चरणसेवा, अर्चनींहि भजावें;
नमन करुनि दास्यें सख्य आत्मार्पणातें,
करिति तरति वाटे, सार हें आपणातें.

वामनपंडित—नृसिंह.

यांत नवविधा भक्तीचें वर्णन करण्याचा कवीचा हेतु आहे. परंतु हें आपणांस माहित नसतां जर ही कविता आपण वाचली तर अर्थबोध होणार नाही. अन्वय लावूं गेलों तर ‘ कीर्तनीं हरिकथेचें श्रवण गात जावें, आर्चनींहि चरणसेवा स्मरण भजावें, दास्यें नमन करुनि आत्मार्पणातें, (जे) सख्य करिति (ते) तरति, हें आपणातें सार वाटे ’ असा हास्यकारक प्रकार होईल. यांत व्याकरणास ठिकाण नाही, कर्त्याचा पत्ता नाही, अशी स्थिति झाली आहे. याचें कारण कवीच्या मनांत ‘ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ हा संस्कृत श्लोक असावा. ‘ श्रवणं ’ वगैरे मूळांतील शब्द वृत्ताच्या विटाळ्यात व यमकाच्या शृंगलांत बसतना, तेव्हां त्यांची ओढाताण करून कसेबसे त्यानें कोंबून दिले आहेत. त्यामुळें व्याकरणाकडे दुर्लक्ष, अर्थाची हानि व क्लिष्टता हे दोष त्याच्या पदरीं आले आहेत. अशा क्लिष्ट कवितांचा अनुवाद करितांना प्रत्येक पदाकडे, अन्वयाकडे,

व व्याकरणाकडे लक्ष न देतां समग्र कविता वारंवार वाचून कवीचा मुख्य रोंख काय आहे तो पहावा व गोळाबेरीज अर्थ घ्यावा, त्या-शिवाय दुसरा मार्ग नाही. यमकार्थ व वृत्तसुखार्थ केलेल्या ओढाताणीची उदाहरणे.

(१) वदोनीयां ऐसें मग रणिं कुशालाणिं हटकी,

ह्मणे बाळा ! आतां शरण मज ये सांडिं हट कीं ॥

(२) मारितां गपा परंतु सर्व ठावुकें मला ॥

(३) दैवें रुद्र येत द्रोणपर्वतासि घेउनी ॥

(४) घे स्वर्ग संपति करीं गुण सागरा ! या ॥

(५) वर्णरीति यमकीं समजा ते तेचि कीं विषम कीं सम जाते ।

शब्द वामनशुभानुभवाचे त्रास ते हरिति भानुभवाचे ॥

वामन-वनसुधा.

पांचव्याचा तात्पर्यार्थः—यमकांत वर्णरचना कधीं सम कधीं विषम जाते; यमक साधण्यासाठीं केलेल्या शब्दरचनेचा अर्थ कधीं वेडावांकडा होतो, कधीं सरळ असतो; तथापि ते शब्द आपल्या (पंडिताच्या) शुभ अनुभवाचे असल्यामुळे ते भानुभवाचे (सूर्यरूप संसाराचे) त्रास हरण करितात. ज्या श्लोकांत ह्या ओढाताणीचा व अर्थहानीचा हा कबूल जबाब दिला आहे तो श्लोकही किती क्लिष्ट आहे, व त्यांत किती ओढाताण झाली आहे, हें ह्यावरून लक्षांत येईल.

(४) अनुवाद करितांना शक्य त्या ठिकाणीं रूप, भेद, अर्थ व प्रयोग यांत बदल करावा. जसेः—

(१) रूपः—तो विद्वान् आहे=तो विद्वान नाहीं असें नाहीं. या ठिकाणीं करणरूपाच्या बद्दल अकरणरूप योजिलें आहे, तरी दोन निषेध असल्यामुळें मूळ अर्थ कायम आहे. तो जेवला नाहीं=तो उपाशीं आहे. तो निजला नाहीं=तो जागा आहे. या वाक्यांत अकरणरूपाबद्दल करण घालून अर्थ तोच ठेविला आहे. दुसरीं उदाहरणें.—

ही कायनौ तुझ्या करिं मनुजा बहु पुण्य खर्चुनी पडली ॥
संसाराब्धि तरुनि जा जोंवरि तव नाव ही नसे फुटली ॥

‘हे मनुष्या ! ही शरीररूपी नौका तुला थोड्या थोडक्या पुण्यानें नाहीं लभली ? (ह्मणून) जोंपर्यंत ती धड आहे तोंपर्यंत संसार-सागरापलीकडे जाण्यास तूं चुकूं नकोस. ’ या अनुवादांत मूळ अर्थ कायम ठेवून करणरूपाऐवजीं अकरण व अकरणाऐवजीं करण सर्वत्र घातलें आहे.

(२) भेद—मूळरूप भेद, शक्य व प्रयोजक या भेदांची आलटा-पालट शक्य तितकी करावी. जसें:—

तुझें यशचि तारितें परि न केवळा तारवे ॥ मोरो.

तुझी किर्ति गाऊन भक्त संसारांतून तरून जातात. परंतु नुसत्या कीर्तनाच्याच जोरावर त्यांस तरतां येत नाहीं. या अनुवादांत प्रयोजकभेदाऐवजीं मूळरूप भेद घातला आहे.

सहाय आसिला असे तरिच शत्रुला मारवे ॥ मोरोपंत.

तरवारीला धारणकरणाराचें सहाय्य असेल तरच तिच्यांत शत्रूस

ठार मारण्याचें सामर्थ्य येतें. या ठिकाणीं शक्य भेदाएवजीं मूळरूप भेद घातला आहे.

(३) अर्थः—स्वार्थ, आज्ञार्थ, संकेतार्थ आणि संशयार्थ हे अनुवादांत शक्य असेल त्या ठिकाणीं एकमेकांबद्दल घालावे. जसें—
जा, सर्व सिद्ध व्हा, जरि आहे उद्युक्त मानस मराया ॥
मो. उद्योग.

‘ मरावयाला हौसले असाल तर जाऊन तुझीं सर्वांनीं लढाईची तयारी करावी, असें कृष्णानें त्यांस सांगितलें. ’ यांत आज्ञार्थाच्या ठिकाणीं विध्यर्थ घातला आहे. ‘ तो उद्यां आला तर येईल. ’ या संकेतार्थक वाक्याचा अनुवाद ‘ उद्यां त्याचें येणें कायम नाहीं ’ असा स्वार्थी करावा. ‘ आह्मी आजि झगडतो जरि येता तो विराट तरि त्यासी ’ लढण्यास आलेल्या प्रत्यक्ष विराटाशीं सुद्धां मी आज लढलों असतो. हें आणखी एक उदाहरण होय.

(४) प्रयोगांतही साधेल त्या ठिकाणीं फेरबदल करावा. जसेंः—
‘ जरि लाजविति सख्या अनुसरली गौरी हरा न त्या हरिला ॥
मोरोपंत.

‘मैत्रिणींनीं जरी तिला लाजविलें तरी पार्वतीनें शंकारासच वारिलें’ या ठिकाणीं कर्तरीबद्दल कर्मणी घातला आहे.

‘ सिद्धाश्रमांत नव्हता तात, तुला म्यांचि पूजिलें वन्यें ’ (—मोरो.)
‘ तुला म्यांचि पूजिलें ’ या भावे प्रयोगाबद्दल ‘ मीच तुझी पूजा केली ’ असा कर्तरी प्रयोग घालावा.

‘ वाट चालतां चालतां त्यास एका अरण्यांत सांजावले ’ या भाव-
कर्तरी प्रयोगाबद्दल ‘ प्रवास करीत करीत तो एका अरण्याजवळ
आला तों संध्याकाळ झाली ’ असा कर्तरी प्रयोग घालावा.

(५) गद्यः—पद्यानुवादाविषयीं जे सामान्य नियम सांगि-
तले तेच गद्यानुवादासही लागू पडतात. परंतु गद्यांत अर्थाकडे वि-
शेष धोरण असावें लागतें. गद्यांत अन्वय करण्याची जरूर नाही
हें सांगितलें पाहिजे असें नाही. गद्यानुवादांतही शब्दास शब्द न घा-
लण्याची खबरदारी विद्यार्थ्यांनै घेतली पाहिजे.

गद्य उतान्याचा अनुवाद करितांना प्रथमतः विद्यार्थ्यांनै तो उतारा
समग्र वाचून पाहून त्याचा एकंदर मथितार्थ काय आहे तो मनांत
आणावा. नंतर क्रमशः प्रत्येक वाक्य घेऊन त्याचा अर्थ पहावा;
व तो अर्थ लावतांना एकंदर उतान्याकडे लक्ष असावें. अशा
रीतीनें सर्व उतान्याचें नीट मनन करून त्याचा अर्थ मनांत
पूर्णपणें बिंबल्यावर प्रत्येक वाक्याचा अनुवाद लिहिण्यास त्यानें
सुरवात करावी. तसें करतांना मूळांतील सर्व शब्द विसरून
गेल्यासारखें करून त्यांतील अर्थ मात्र तंतोतंत अगदीं भिन्न शब्दांनीं
व भिन्न वाक्यरचनेनें करण्यास लागावें. परंतु प्रत्येक शब्दाब-
द्दल भिन्न शब्द योजलाच पाहिजे असा जो कित्येक विद्या-
र्थ्यांचा समज झालेला असतो तो मात्र अगदीं चुकीचा आहे.
कित्येक वेळां ग्रंथकाराचा शब्द फारच योग्य व अत्यंत प्रसिद्ध
असतो, तेव्हां अशा शब्दाऐवजीं केवळ भिन्न शब्दयोजनेसाठींच
त्याच्याहून अप्रसिद्ध शब्द योजणें चुकीचें आहे. जसें—दशाननाचे

इदल दिक्कंठ; सुग्रीवाबद्दल सुकंठ; शंकराबद्दल शितिकंठ; इंद्राबद्दल बेडौजा किंवा पाकशासन; सुवर्णाबद्दल हाटक किंवा भांगेय. इ.

(६) निरनिराळ्या वाक्यरचनांविषयीं.

कधीं कधीं दिलेला उतारा इतक्या सरळ व सोप्या भाषेत असतो तीं त्यांत शब्दांचें अथवा वाक्यप्रचाराचें काठिण्य फारसें नसतें, प्रशा वेळीं विद्यार्थ्यांनं खालील गोष्टींकडे लक्ष द्यावें.

अ) मूळांत लहान लहान पृथक् वाक्ये असल्यास अनुवादांत तीं एकत्र जोडून त्यांचें एक मिश्र अथवा संयुक्त वाक्य करावें.

आ) मूळांत जर एकच मोठें वाक्य असेल तर अर्थानुरोधानें त्याचे लहान लहान तुकडे पाडून त्याचीं निरनिराळीं सार्धीं वाक्ये करावीं. जसें:—

अ) यथार्थदीपिकेची भाषा सरळ व जोरदार आहे. समयानुरूप ती रसाळ व हृदयंगम अशी दिसून येते. हा ग्रंथ तयार झाल्याला सुमारे अडीचशें वर्षे झालीं. तरी भाषेत जुनाटपणा आढळत नाही वाक्यरचना अगदीं सरळ गद्यासारखी आहे. यमकाकरितां कवीनं आटापेट केलेला नाही. एकंदरीत हा ग्रंथ सुबोध करण्याचा पंडितांचा हेतु होता.

या सहा सात लहान लहान वाक्यांचा अनुवाद खालीं दिल्याप्रमाणें एका वाक्यांत आणावा.

यथार्थदीपिकाकाराचा उद्देश अर्थ सरळपणें व्यक्त करण्याचा अस-

ह्यामुळे त्याची भाषा साधी पण भारदस्त, प्रसंगानुसार मधुर व चित्ताकर्षक, अडीचशें वर्षांची जुनी पण नव्याप्रमाणें भासणारी, छंदोबद्ध पण रचनेंत गद्यासारखी सरळ, व ओढाताणीशिवायं यमकालंकारांनीं नटविलेली अशी आढळते.

(आ) इ. स. १७८९ या सालीं फ्रान्स देशांत जो रयतेचा मोठा दंगा झाला,—कीं ज्याच्या योगानें फ्रान्स देशांत दोन तीन वर्षांतच आकाश आणि पाताळ एकच होऊन गेलें, आणि ज्या अपूर्व उत्पाताचा सगळ्या युरोपास धाक पडून त्याप्रमाणें वीस पंचवीस वर्षे सगळ्या देशांतून सारखी धुमश्चक्री चालली होती,—त्याच्याच संबंदानें प्रस्तुत वक्त्याची वक्तृत्वशक्ति पूर्ण उदयास आली.

या मोठ्या वाक्याचे खालीं दिसल्याप्रमाणें अनुवादांत लहान लहान तुकडे पाडावे:—

इ. स. १७८९ मध्यें फ्रेंच प्रजेनें मोठें बंड केलें. तें फार माजलें आणि दोन तीन वर्षांत सर्व फ्रान्सभर हाहाकार उडाला. त्या भयंकर अरिष्टानें सर्व युरोपीयन लोक भेदरून गेले. हा धुमाकूळ सर्व युरोपभर वीस पंचवीस वर्षे सारखा चालू होता. अशावेळीं बर्कसाहेबांच्या वक्तृत्वाचा खरा प्रभाव दिसून आला.

(इ.) विशेषण अथवा क्रियाविशेषण मूळांत असल्यास अनुवादांत त्याचेवरून विशेषणात्मक वाक्य अथवा क्रियाविशेषणात्मक वाक्य बनवावें. अथवा उलट त्यांच्याजागीं विशेषण अथवा क्रिया-

विशेषण योजावें जसें:-शहाणा मनुष्य विचारी असतो-याचें-जो मनुष्य शहाणा असतो तो कोणतीही गोष्ट विचार करून करितो-असें करावें. अथवा:-

पोटाभेणें जिकडे जावें । तिकडे पोट येतें सर्वें ।

याचा पोटाच्या भीतीनें पळूं लागणारा बरोबर पोट सर्वत्र आहेच, असा अनुवाद करावा.

थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे दृष्टि अन्य शब्द घालण्याकडे न ठेवतां अन्य वाक्यरचना करण्याकडे ठेवावी.

(७) अनुवाद करितांना आणखी एक विशेष गोष्ट ध्यानांत ठेविर्ली पाहिजे ती ही कीं अनुवाद ह्मणजे सविस्तर विवरण नव्हे. तेव्हां ज्याप्रमाणें टीका लिहितांना एखाद्या गोष्टीची सविस्तर माहिती द्यावी लागते तशी अनुवादांत देण्याचें कारण नाही. उ. 'अहल्या शिळा राघवें मुक्त केली.' या ओळीचा अनुवाद करितांना अहल्या ही शिळा कशी झाली ही माहिती सांगत बसण्याचें प्रयोजन नाही तर 'शिळारूपझालेल्या अहल्येचा रामानें उद्धार केला' एवढें सांगितलें ह्मणजे बस आहे.

या वरून सहज असें लक्षांत येईल कीं अनुवादाची कला मध्यम पदास उत्तम पदानें गुणून त्यास प्रथम पदानें भागावें. ह्मणजे भागाकार येईल तें उत्तर अशासारखे गणितांतील नियम पाठ करून साध्य होणारी नसून तिचें साध्यासाध्यत्व विद्यार्थ्यांच्या भाषाप्रभुत्वावरच अवलंबून राहिल. आणि हें भाषाप्रभुत्व उत्तम कवींची काव्यें व उत्तम लेखकांचे लेख मार्मिकपणानें वारंवार अवलोकन केल्यानेंच येणारें आहे. तरी केवळ मार्गदर्शक ह्मणून कांहीं ठोकळ नियम पुढें दिले आहेत.

समालोचन.

येथपर्यंतच्या विवेचनांत जे नियम सविस्तर सांगितले, त्यांचा सारांश असाः—

- (१) मूळातील सर्व गोष्टी अनुवादांत आल्या आहेत की नाहीत हे पहावे.
- (२) मूळांत न सांगितलेली अशी एकही गोष्ट अनुवादांत येऊं देऊं नये.
- (३) मूळ आणि अनुवाद यांत शक्य तेवढे शब्दांचे, वाक्यरचनेचे व भाषापद्धतीचे भिन्नत्व असावे.
- (४) मूळाचे समग्र मनन करावे.
- (५) मूळ कविता असल्यास प्रथमतः तिचा अन्वय करावा.
- (६) जुनाट शब्द व कवितेंतच येणारी शब्दांची विशिष्ट रूपे बदलावी.
- (७) मूळ गद्य असल्यास प्रथम समग्र उतारा वाचावा. नंतर त्यांतील मथितार्थाच्या धोरणानें प्रत्येक वाक्याचें पूर्णपणें रूपांतर करावे.
- (८) एखाद्या शब्दास प्रतिशब्द नसल्यास अथवा उताऱ्यांतील शब्दाहून प्रतिशब्द अप्रसिद्ध असल्यास अनुवादांत खुशाल मूळ शब्दच ठेवून द्यावा.

- (९) एका अलंकाराबद्दल दुसरा समर्पक अलंकार घालता येत नसल्यास त्याचा साध्या शब्दांत अर्थ सांगावा.
- (१०) दिलेल्या सर्व गोष्टींकडे धोरण ठेऊन होताहोईतों अनुवाद थोडक्यांत आणावा.
- (११) अनुवादांत विरामांकडे, व्याकरणशुद्धीकडे व भाषाशुद्धीकडे फार लक्ष द्यावें.
- (१२) शब्दास शब्द ठेवून अनुवाद न करण्याची खबरदारी ठेवावी.
- (१३) सर्व अनुवाद लिहून झाल्यावर पुनः त्याचें पर्यालोचन करून मूळातला अर्थ कितपत उतरला आहे तें पहावें.
-

भाग २ रा.

अनुवादाचीं उदाहरणें.

१

रामाचें राचिलें चरित्र मुनिनें वाल्मीकिनें संस्कृतीं ।
नाहीं हानि कदापि अन्य कविहीं तें वर्णितां प्राकृतीं ॥
मुक्तांचा राचिलाचि हार वहिला जो रोशिमाच्या गुणें ।
तो कार्पासगुणें करूनि करितां काय प्रभेला उणें ? ॥ १ ॥
' गीर्वाणें राघवाचें यश रसिकजनां लागतें फार मिष्ट ।
तैसें न प्राकृतानें ' अचतुर ह्यणती, मानिती तें न शिष्ट ! ।
पीतां गोक्षीर कार्तस्वरमणिचषकें देतसे जेंवि गोडी ।
सारज्जाला पलाशद्रुमदलपुटकें सेवितां ते न सोडी ॥ २ ॥
श्री वाल्मीकिप्रभृति मुनिहीं वर्णिली रामलीला ।
मादृक्षांहीं मुदितहृदये काय गावें न तीला ? ॥
श्रीकंठेंद्रायमरपरिषत्सेव्यगंगाप्रवाहीं ।
संध्यास्नानादिक न करणें काय या मानवांहीं ? ॥ ३ ॥

मोरोपंत-मंत्ररामायण.

२

ह्यणतात जे ' मराठी भाषा होणार ही असे नष्ट ।
' मिळणार काय करुनि व्यर्थ हिला वांचवावया कष्ट ? ॥ १ ॥
त्यांना हेंच पुसा कीं '—मरणोन्मुख होय आपुली माय,
' ह्यणुनी औषध कांहीं पुत्रीं देऊं नये तिला काय ? ॥ २ ॥
माता तशी स्वभाषा सेवाया होय आपणा उचित.
किंबहुना मातेहुनि अधिक हिची योग्यता असे खचित ॥ ३ ॥

१ तत्काळ. २ संस्कृतानें. ३ सोनें. ४ पेला; वाटी. ५ माझ्या सारख्यानीं. ६ श्रीकंठ+ईंद्र+आदि+अमर+परिषत+सेव्य+गंगा+प्रवाह.

दे जन्म मात्र माता, भाषा व्यवहार चालवी सकळ ।
मातेशिवाय जन्महि जाय, न भाषेशिवाय एक पळ ॥ ४ ॥
रक्षी ह्मणूं, तरी ती बाल्यापुरतीच काळजी वाहे ॥
आबालवृद्धरक्षण-कार्यीं ही दक्ष सारखी राहे ॥ ५ ॥
उपकार थोर ऐसे नित्य जिचे आपणावरी होती, ।
हो कां दीन, कधीं नच योग्य उपेक्षावया तरी हो ती ॥ ६ ॥
यास्तव ज्या कोणां ह्या निज भाषेचा असेल अभिमान
देवोत सादरें मम विनतिकडे ग्रंथकार ते कान ॥ ७ ॥
ग्रंथप्रसार पुष्कळ जनपदभाषेंत जां नसे झाला,
लागायाचें नाहीं जनमत हें तोंवरी सुमार्गाला ॥ ८ ॥
जे ही स्वमाय सोडुनि परकीचा लोभ इच्छिती लटका ।
सापत्नभावनेचा लागूं या त्यांस चांगला चटका ॥ ९ ॥

मोगऱ्यांचीं फुलें.

३

भाषा पालटे कांहीं । अर्थ वायां जात नाहीं ।
कार्यसिद्धि ते सर्वही । अर्थाचपासीं ॥ १ ॥
तथापि प्राकृताकरितां । संस्कृताची सार्थकता ।
ये-हवीं त्या गुप्तार्था । कोण जाणे ॥ २ ॥
आतां असो हें बोलणें । भाषा त्यागुनि अर्थ घेणें ।
उत्तम घेऊन त्याग करणें । सालीटरफलांचा ॥ ३ ॥
अर्थ सार भाषा पोचट । अभिमानें करावी खटपट ।
नाना अहंतेनें वाट । रुधिली मोक्षाची ॥ ४ ॥
येक म्हणती मन्हाटें काये । हें तों भल्यांनीं ऐकौं नये ।
तीं मूर्खें नेणती सोये । अर्थान्वयाची ॥ ५ ॥
लोहाची मांदूस केली । नाना रत्नें साठविलीं ।
ते अभाग्यानें त्यागिली । लोखंड म्हणोनि ॥ ६ ॥

तैसी भाषा प्राकृत । अर्थ वेदान्त आणि सिद्धान्त ।
नेणोनि त्यागी भ्रान्त । मंद बुद्धिस्तव ॥ ७ ॥
परिस देखिला अंगणी । मार्गी पडला चिंतामणी ।
आंवाहा वेल महा गुणी । कूपामध्ये ॥ ८ ॥
तैसें प्राकृतीं अद्वैत । सुगम आणि सप्रचीत ॥
अध्यात्म लाभे अकस्मात । तरी अवश्य घ्यावें ॥ ९ ॥
न करितां वित्पत्तीचा श्रम । सकळशास्त्रार्थ होय सुगम ।
सत्समागमाचें वर्म । तें हें ऐसें असे ॥ १० ॥

रामदास-दासबोध.

४

जी जी देवाधिदेवा । प्राकृत भाषेकरितां तुझी सेवा ।
वेदवाणीस उपजे हेवा । तुझ्या स्वरूपाचा ठेवा जीमाजी ॥ १ ॥
मुख्य तुझे नाम गोड । मुखीं सर्व भाषांचें कोड, ।
जें कांनीं मुखीं येतां, मोड । देहीं उपजती प्रेमाचे ? ॥ २ ॥
काय वेदशास्त्र जाणे ब्रज ? । त्याची भक्ति देखोनि, आत्मज ।
ब्रह्मा वेदवक्ता शिरीं पदरज । वंदी ब्रजनारीजनाचें ! ॥ ३ ॥
गजेंद्र कोण शास्त्र पढला ? । बाळ कोण्या पांडित्यें ध्रुवपद चढला ?
दासी कुब्जा तिला घडला । काय अभ्यास संस्कृताचा ? ॥ ४ ॥
अभिमानें बुडाले पांडित, । यज्ञपत्न्यांनीं अर्चितां वैकुंठमंडित ।
न पढतां, न वाचितां अखंडित । आनंद भक्तीनें पावल्या ॥ ५ ॥
भक्ति थोर; भक्ति थोर; । तूं चंद्रमा, भक्त चकोर; ।
भक्त मयूर, मेघश्याम समोर । त्यांस तूं सर्वत्रही ॥ ६ ॥
एवं पावावया तुझे चरण, । भाषा कोणी नव्हे कारण, ।
कारण सप्रेम अंतःकरण । देवाधिदेवा ! ॥ ७ ॥

वामन-यथार्थदीपिका.

५

संस्कृत ग्रंथकर्ते ते महाकवी । मा प्राकृतीं काय उणीवी ? ।
नवीं जुनीं ह्यणावीं । कैसोनि केविं सुवर्णसुमनें ? ॥ १ ॥

कपिलेंचें ह्यणावें क्षीर । मा इतरांचें तें काय नीर ! ॥
वर्णस्वादेँ एकचि मधुर । दिसे साचार सारखें ॥ २ ॥
संस्कृतवाणी देवें केली । प्राकृत तरी चोरापासोनि जाली ? ॥
असोतु या अभिमानभुली । वृथा बोलीं काय काज ? ॥ ३ ॥
आतां संस्कृता अथवा प्राकृता । भाषा जाली जे हरिकथा ॥
ते पावनचि तत्वता ॥ सत्य सर्वथा मानली ॥ ४ ॥
देवासि नाहीं वाचाभिमान । संस्कृत प्राकृत त्या समान ॥ ५ ॥
ज्या वाणीं जाहलें ब्रह्मकथन । त्या भाषा श्रीकृष्ण संतोषे ॥ ६ ॥
माझी मराठी भाषा चोखडी । परब्रह्में फळली गाढी ॥
संत सज्जन जाणती गोडी । त्या लागीं जोडी जोडिला ग्रंथ ॥ ७ ॥

एकनार्थी—भागवत.

६

अहो ! हिमनगोद्भवा कुसमिता लतांनों स्मरा !
मुदें विचरतां तुह्मी गवय हो स्मरा ईश्वरा !
स्मरा जलद हो तुह्मी प्रभुवरा मनापासूनी ।
सहाय तुमची सखी कनकगौर सौदांमिनी ॥ १ ॥
अगा अचलनायका ! प्रभुस पूजण्या साधनें ॥
समीप असती तुझ्या; भज त्या प्रसन्नं मनं ।
पवित्र जल घेउनी सुरधुनीतटापासुनी ।
करींच अभिषेक तूं, अगरूचंदना चर्चुनी ॥ २ ॥
स्वयें हरिणनाभिनें प्रभुस कृष्ण लावीं टिळा ।
सुगन्धि सुममालिका ग्रथुनि घालिं त्याच्या गळां ।
प्रसन्न विभुसी करीं, अगरुधूप तूं लावुनी ।
करील मग आरती जलदभाजै सौदांमिनी ॥ ३ ॥

महाजनि—कुसुमांजलि.

हिमालयावरून केलेलें ईश्वराचें प्रातःस्तवन.

७

ग्रीष्मीं वारी सरुनि तव हें शुष्क होणार पात्र ।
 स्रोतःस्थानीं मग दिसतिल प्रस्तरश्रेणि मात्र ।
 प्राणी कोणी निकट तव ते नाहिं येणार जाण ।
 आसन्नांता ! त्यज मद; वचें मान माझीं प्रमाणें ॥ १ ॥
 देती मोदें कुसुमित लता आज पुष्पांजलीतें, ।
 वारा वारी तृण-चवर हें, तेज शोभे जलीं तें ।
 जाणारें हें सकल परि गा ! अन्युपुष्टा ! लयाला ।
 अन्यांसाठीं तरि सुविनयें आज वेंचीं तयाला ॥ २ ॥
 गर्बें चिर्तीं गणिसि अधुना आपणाशीं नदीनै ।
 जातां मासत्रय पणि पुढें होसि गा ! दीनदीन. ।
 आली लक्ष्मी तुज घन-कृपें, वृत्ति तूं गोड ठेव. ।
 होई मान्य प्रियहि मकलां, कीर्तिची जोड ठेव ॥ ३ ॥

बा. अ. भिडे.

(वर्षाकालांतील ओढ्यास उद्देशून.)

८

हा ! हंत ! हंत ! कविते अभगे मदीय ।
 बुद्धेंच दुःसह तुझें, तुज भाग होय ।
 येणें बलेंचि कवितात्मक-शोकरंगीं, ।
 या मर्त्य-लोक-मणिच्या निधन-प्रसंगीं ॥ १ ॥
 पृथ्वीतल-प्रचलिता पृथु आंगलवाणी ।
 जी मानिनी नच गणीं निज अन्य कोणी ।
 ती रानडे-कुलशिखा-मणिनेच केली ।
 सेवावया सतत तत्पर पादधूली ॥ २ ॥
 वर्णां अलंकृतिगणां रससंचयास ।
 जीच्या बघोनि सुरही भुलतात खास ।
 गीर्वाणवाग्रमणिच्या हृदयास मोह ।
 पाडीं जनीं अतुल हा नरसिंह-सिंह ॥ ३ ॥

१ दगडांची रांग. २ आसन्न+ अंत. ३ नदी+ईन (समुद्र).

त्याचे मनीं सकल वाङ्मयता मराठी ।
प्रेमें वसे रचुनि दुर्घट पूर्ण गांठी ।
पाश्चात्य-पूर्वघरणी-स्मृति-शास्त्र-लीला ।
त्याचे करी स्मरण-मंदिरिं नित्य लीला ॥ ४ ॥
विद्यां अनेक गमते रसनामिषानें ।
त्याचे सुखीं करुनि वास महासुखानें ।
होतात संप्रति निराश्रित हाय ! हाय ! ।
शोधावया जगतिं हिंडति योग्य ठाय ॥ ५ ॥

काव्यरत्नावली-राधारमण.

(कै. म. गो. रानडे.)

९

कटाव.

यापरि मद्राधिरांजपुंत्री, गुर्वनुमंत्रित ती सावित्री, कोमलगात्री,
विश्रुत सर्वजनीं स्वचरित्रीं, व्रतनियमादिककृच्छ्रपवित्रीकृता-
न्तरा, धन्यायितधात्री, तुष्टकृतांतप्रसादपात्री, स्वानुरक्तपतिनि-
धननिहंत्री, वनासि जाया, अनुगुणजाया, पडल्या समयी स्वकीय
काया, काष्ठलोष्टसम परित्यजाया, अग्निकाष्ठही भक्षुनि जाया,
पति रक्षायी, तया सवें रमणीय वनश्री पहावयाच्या मिषें
निघाली, परी अंतरीं चिंताग्रीची ज्वाळा उठली, तिची धगधगी
स्पष्ट उमटली, सुखावरी पांडुरता आली, परि नच डगली,
पतिरिपुशीं झगडाया सजली, पतिच्या मागोमाग चालली, पळभ-
रही तद्विरहा भ्याली, पदोपदीं जे परोपरीचे वृक्ष भेटले, फळीं
दाटले, किंवा सुमभारानें नटले, सुंदर लतिका मृदुल वल्लिका,
वृक्षदेह कवटालुनि ठेल्या, गुच्छस्तबकें बहुत शोभल्या, त्यांच्या
त्यांच्या पुष्पफलाविषयींची पृच्छा, करित करित ती, करासर्ज-
फलपुष्पें वैचित, वन्य खगांचें मधुरगीत आनंदें परिसत वनगर्भीं
आली, एका वृक्षतलीं बसली ॥ १ ॥

ग. ज. आगाशे. सावित्री आख्यान.

१०

पाहुनि विशाल तव देहातें, प्रचंडही वेगातें ।
 निश्चित मर्नि दिङ्नाग लाजुनी सांडतील गर्वातें ॥ १ ॥
 नानापरिचे रंग चमकती जयांत, तें इंद्राचें ।
 धनु तव नील, शरीरावरतीं विलसे सुंदर साचें ॥ २ ॥
 शिखिपिच्छांचा सुकुट शिरावरि घालुनि यदुपति जैसा ।
 वृंदावनपरिसरीं शोभला, घना, शोभाशिल तैसा ॥ ३ ॥
 भृकुटिविलासां नेणति किमपिहि, परि जीं प्रेमं पूर्ण ।
 क्षेत्रपालिका नयनें तुजला कारितिल खचित निर्गीर्ण ॥ ४ ॥
 तच्छ्रम होणें सफल सकल हें, घना, तुजवरी आहे ।
 यास्तव कर्षणसुगंधयुक्तीं मालीं क्षणभर राहे ॥ ५ ॥
 ज्याच्या वृष्टीकरुनि शमविला त्वां दावानल रानीं ।
 आम्रकूट तो तुजला धारण करील निजशिखरांनीं ॥ ६ ॥
 साधारण ही नर स्मरतसे केलेले उपकार, ।
 तुजविषयीं तो कैसा होईल कृतघ्न जो अतिथोर ॥ ७ ॥
 पक्कफल अशा आम्रतरुंनीं अच्छादुनि तट गेलें ।
 ज्याचें तव संबंधें शिर ही नीलदर्ण बहु झालें ॥ ८ ॥

चिपळूणकर-पद्यरत्नावलि पूर्वमेघ.

११

राज्यातें अज तो करीत असतां जाले दरिद्री धनी; ।
 रोगी रोगविहीन; बालिश रत ज्ञानांचिया साधनीं; ।
 गाई त्या घटदोहनी; बहुरसा सस्यावृता मेदिनी; ।
 यूपस्तेंभसर्मन्विता हि सरयू लोकत्रयाल्हादिनी ॥ १ ॥
 दिव्यस्वादुफलाढ्यभूरुहलता संशोभती पुष्पिता; ।
 आत्मौपत्यमृतिप्रति क्षितितळीं पाहे न मातापिता; ।
 वंध्या लब्धबहुप्रजा सकलही वर्ण स्वधर्मीं रत; ।
 श्रीरामाख्य सुधेसि कर्णचषकें पीति सुखें संतत ॥ २ ॥

१ शैतकन्यांच्या बायका. २ गिळून टाकलेला. ३ अमरकंटक पर्वत.

४ धान्य. ५ यज्ञार्थ खांब. ६ युक्त. ७ आत्म+अपत्य+मृति+प्रति.

पापातें न वसावया स्थळ दिसे, कोण श्रमाला पुसे ? ।
नाहिं आश्रय यास्तव क्षितितळीं चिंता सचिंता वसे; ।
विघ्नातें बहु विघ्न होति; रुसली भीति त्रिलोकीं बरी; ।
साकेतीं रघुनाथ सानुजसुहृद् राज्यासि जेव्हां करी ॥ ३ ॥

१२

मोरोपंत.

सुवर्णचरणांकिता श्रवणरंजनीं तत्परा ।
प्रिया परम कोमला गुणगणाश्रिता सुंदरा ।
सुरीतिनय-धर्मिणी नवरसामृतस्थंदिनी ।
प्रमोहलहरी अशी सुकविकन्यका ये झणी ॥ १ ॥
त्रये सुकविकन्यके कविमनोविनोदास्पदे ।
तुला बघुनि संचरे हृदयीं मोद मे तोषदे ।
अकिंचन जनाचिया सदनदेहलीला पदे ।
तुझीं सहज लागलीं ह्यणुनि दीन नाचे सुदें ॥ २ ॥
सुवर्णमाणिभूषिता त्यजुनि चंद्रशाला अशी ।
स्वयें वरिशि आमुची अहह ! पर्णशाला कशी ? ।
रसाल बकुली वनीं सुमनसैारभानंद-दें ।
मनोरमलतागृहें सुखद होत हीं शर्मदें ॥ ३ ॥

लेंभे.

१३

मंदाकिनीमाषिल जीं कनकारविदें ॥
तीं जेवितों मृदुल-नाल-मृणाल -कंदें ॥
आह्मी असों नृप-सुते तरि कांचनाचे ॥
जें कार्य तें धरिल कीं गुण कारणाचे ॥ १ ॥
जो मानसीं विहरतो विहरो परी तो ॥
कां आमुची कुलसती असेती करीतो ॥

१ (अयोध्येत). रा.रा. गोविंद वासुदेव कानिटकर बी.ए. एल. एल. बी. यांच्या
संमोहलहरी ' काव्याच्या आगमनाचें वर्णन रा. रा. विठ्ठल भगवंत लेंभें यांनीं
केलें आहे. २ कुलकीर्ति. ३ खोटी.

राखीं नळा विजयशोमय-हंस राया ॥
आलों महीवर फिराद् अशी कराया ॥ २ ॥
मी गुंतलों नळ-महींद्र-गुणौघ-पाशीं ॥
सेवेसही मग करोनि तथाच पाशीं ॥
आलोकुनी कवण या चतुरा न नाचे ॥
लोकेशता विभवही चतुराननाचे ॥ ३ ॥
एकांत लेखनहि वाचनही करीतो ॥
माझी तनुयुति समीप तदा धरीतो ॥
याकारणें नळ मला बहु आम मानी ॥
तो सांगता निजमनोरथ होय कार्णी ॥ ४ ॥
आधींच नैषधकथा नवनीत-भेला ॥
होता अलंकरणरूप इच्या जिभेला ॥
हंसोदयें विघरतां अधरीं धरी ते ॥
स्वीकारितां वचन तें मग आदरी ते ॥ ५ ॥

रघुनाथ पंडित-नलदमयंती-स्वयंवराख्यान.

१४

वदोनीयां ऐसें मग रणिं कुशालागिं हटकी ।
म्हणे ' बाळा ! आतां शरण मज ये सांडि हट कीं ।
इषू माझे आतां धनुशितिहुनी नाहिं सुटले ।
त्वरें दे सोडूनी समरिं धरिले वीर पहिले ॥ १ ॥
गर्वशब्द ऐकतांचि कूश काय बोलिला ।
' मारितां गपा परंतु सर्व ठाउकें मला ।
युद्धिं जें दशाननें तुम्हांसि शक्ति घातली ।
तूमची तनू तधींच प्रेतरूप जाहली ॥ २ ॥
दैवें रुद्रं येत द्रोणपर्वतासि घेउनी ।
वल्लि घालितां मुखांत वांचलेत ते क्षणीं ।

नासिकीं निशाचरी तुम्हीं करीं विटंबिली ।
कीर्ति नाहिं वाढली, अकीर्ति फार जोडिली ॥ ३ ॥
एकतां कठोर शब्द शेष तो उठावला ।
चाप वोढुनी करे सुतेज बाण सोडिला ।
बाण सोडितांचि तो कडाडला दिगंतरीं ।
एक सायकें असंख्य जाहले महीवरी ॥ ४ ॥

अनंत कविकृत—कुशलवाख्यान.

१५

वाटे या जनाचें थोर बा आश्चर्य । न करिती विचार कां हिताचा ॥१॥
कोण दम ऐसा आहे यांच्या पोटीं । येईल शेवटीं कोण कामा ॥ २ ॥
काय मानुनियां राहिले निश्चिती । काय जाब देती यमदूतां ॥ ३ ॥
कां हीं विसरलीं मरण बापुडीं । काय यांसी गोडी लागलीभे ॥ ४ ॥
काय हातीं नाहीं करील तयासी । काय जालें यांसी काय जाणें ॥ ५ ॥
कां हीं नाठविती देवकीनंदना । सुटाया बंधना पासूनियां ॥ ६ ॥
काय माल यासी लागे धनवित्त । कां हें यांचें चित्त घेत नाहीं ॥ ७ ॥
तुका ह्मणे कांहीं भोगितील खाणें । कां त्या चक्रपाणी विसरलीं ॥८॥

तुकारामाची गाथा.

१६

जाणिजे परमात्मा निर्गुण । त्यासीच ह्मणावें ज्ञान ।
त्यावेगळें अज्ञान । सर्व कांहीं ॥ १ ॥
पोट भरावया कारणें । नाना विद्या अभ्यासकरणें ।
त्यासीं ज्ञान ह्मणती । परी तें सार्थक नव्हे ॥ २ ॥
देव ओळखावा येक । तेंचि ज्ञान तें सार्थक ।
येर अवघोंचि निरर्थक । पोटविद्या ॥ ३ ॥
एवं पोट भरावयाची विद्या । तयेसी ह्मणों नये सद्विद्या ।
सर्वव्यापकवस्तु संध्या । पाविजे तें ज्ञान ॥ ४ ॥
ज्ञानें चुकें जन्ममरण । सगट बोलणें अप्रमाण ।
वेदशास्त्र आणि पुराण । मग कासयासी ! ॥ ५ ॥

पाणी व्हावया मोकळा । आधीं पाहिजे जाणीव कळा ।
 सकळ जाणतां निराळा । सहजचि होये ॥ ६ ॥
 कांहींच नेणजे तें अज्ञान । सकळ जाणजे तें ज्ञान ।
 जाणीव राहातां विज्ञान । स्वयंनि आत्मा ॥ ७ ॥

रामदास-दासबोध.

१७

कैतियातनि देवकीय वदला, ' हे भागले वाह रे ।
 जाले फार तृपार्थ, यत्न करणें जेणें पिपासा हरें.' ।
 बोले पार्थ, ' जळ्यासि यांसि, जपतां मी वारुणाखा रणीं ।
 या वीरराहि वारितां, गज जभं मक्रोध आधारेणीं ' ॥ १ ॥
 तत्काळ वाधी रचलीच पार्थ वारोनियां वीरबलें अपार्थें ।
 केलें युगाशानुनि मुक्त देवें गर्वेचि तें घोटक वासुदेवें ॥ २ ॥
 आर्द्रशृष्ट हय पाजुनि पाणी, दों करीं चतुर निरजपाणी ।
 देखती कुतक सैनिक सारे, बोलती, ' प्रबल पार्थ कसारे ? ' ॥ ३ ॥
 थों थों बुंढुभि वाजल्या, उचलला सैन्यां धुरोळा नभा ।
 गेला, सर्व दिशा तमोसय, पहा जाला रवी हीनभा ।
 ' मारावा व्यसनस्थ पार्थ ' वदती ' आहे रथावेगळा, ।
 होतां सज्ज कदापि हा न उतरे काळाचियाही गळा ॥ ४ ॥
 ' पार्था ! वी ! रवि ता, जयद्रथाही हा हें लक्ष लावीं बरें.' ।
 बोले अर्जुन ' लायिलें.' हरि वदे, ' मारीं ' जगच्छेखरें ।
 ऐसं त्वाप्रति बोधितां, झडकरी त्या संधवाचा गळा ।
 गेला ताडुनि अर्थचंद्रविशिखें कीं मस्तका वेगळा ॥ ५ ॥

वामनपंडित-जयद्रथवध.

१८

पापांचे बहु दाट काट चढले फारा दिसांचे लया ।
 नेत्ये, सर्व मना पुन्हा मिळवितां तैसं न सांचेल या ।

१ महात २ हताश ३ पाश. ४ जयद्रथ, ५ थर.

दे आह्लां कुतुकें परेष्टकरणयोगीं फुका जी भरे ।
 सन्मान्या चिरजीविनी तुझि असो ती निंदका जीभ रे ॥ १ ॥
 घेती माथां परांचा दुरितभर बळें, तुल्य थोरीं लहानीं ।
 देतीं पुण्यें सुकष्टें करुनि मिळविलीं, मानिती ही न हानी, ।
 एवं ज्यांची परार्थ स्थिति सदुपकृती सज्जना सोयरीं तीं ।
 साजे निंदा तिला ही!अजि कविजन हां! हे बरी होय रीति!॥२॥
 आह्लां श्रीरामभक्तां अजिततनुविणें स्वस्तुती तों न अर्हा ।
 पापघ्नी पुण्यदात्री कारिशिल जरि तूं निंदका ! होय गर्हा ।
 मानूं तोपा न रोषा परि ह्मणति तुह्मां निंदका वेद ' वाटे
 स्वर्गाच्या चूकले हे पडतिल नरकीं ! ' हा मना खेद वाटे॥ ३ ॥
 मोरोपंत. (निंदक)

१९

चूर्णिका.

ऐशिया ऋषिराजसमूहामाझारी विराजमान, विद्वज्जनसार्व-
 भौम, विमलांतःकरण, विश्वविख्यात, महानुभाव, सिद्धाश्रमवि-
 हारी, जो महातपाचा तेजोराशि, परंतु उदयास्तावेगळा; आ-
 ल्हादकारक कलानिधि, परंतु वृद्धिक्षयाराहित, नित्यागळा: अ-
 त्यंत समर्थ शतक्रतु, परि नातळत परदारपातकविटाळा; सृष्टि-
 कर्ता चतुरानन, परंतु निजदुहितागमनदोषनिराळा; असो, ऐसा
 परमपवित्र विश्वामित्र सुकृतराशि, स्वयंवरविलोकनविलासी,
 धर्मादिसद्गुणोत्कर्षजनकें विदेहदेशाधिपजनकें, देखोनि, सा-
 ष्ठांग दंडवत वंदिला. ॥

आनंदतनय-सीतास्वयंवर.

२०

मज चालतां आयुष्यपथें । ताछण्यवन पातलें तेथें ।
 मदमत्तारादि श्वापदें बहुतें । आलीं कळकळीत मजपाशीं ॥ १ ॥

तीं धांवनी पाठोपाठीं । पाहे तंव विषयाचे घाटीं ॥
कामक्रोधव्याघ्रांची वाटा । देखोनि पोटीं रिघाले पाय ॥ २ ॥
मग स्वधर्ममागीं रिघालों । तंव अहंकारतस्करें आकळिलों ।
राहें राहें ह्मणोनि उभा केलों । तेणें अंतरलों स्वामिया ॥ ३ ॥
जंव क्षण एक उघडिलें डोळे । पाहें तंव कंठ व्यापिला व्याळें ।
माया मोहसर्पीं डांखिलें । त्यांचिये गरळें झळंबलों ॥ ४ ॥
जंव न पवेल शेवटील लहरी । तव धांव उपाव करी ।
विष्णुदास नामा धांवे पुकारी । माझा केवारी केशिराज ॥ ५ ॥
नामदेव-अभंग-गाथा.

२१

जितेंद्रिय, सदाचारी, । क्षमाशील, परोपकारी ।
परगुणपरीक्षा सुविचारी । दयावंत सर्वदा, ॥ १ ॥
इहीं लक्षणीं जे पुरते । 'श्रोते' ऐसं बोलती त्यांतें ।
ग्रंथींचा अर्थ काढूनी हातें । हृदयीं लेवूं जाणती ॥ २ ॥
त्यांहीं लिहिलें शासनपत्र । जेवीं पापाणीं कोरिलें चित्र ।
कीं विंधिलें घटिकायंत्र । मिळों नेणे कल्पान्तीं ॥ ३ ॥
वाचोनी अभिषेकपात्रापाडें । गळोनी होय कोरडें ।
पद्मपत्रीं पडे न पडे । तैसा ढळे घनबिंदू ॥ ४ ॥
रोंवोनी उपडितां दाभणा । छिद्र शोधितां न दिसे कोणा ।
हृदयशून्य तैसे जाणा । अनधिकारी अश्रोते ॥ ५ ॥
तुंबीफळ बुडाविलें जळीं । राहे जंव धरिलें करतळीं ।
रोधिलें चित्त घे उसाळी । कथा संपतां अवलोकीं ॥ ६ ॥
स्वातितायविंदुकणिके । शुक्तीं मुक्ताफळची पिके ।
कीं उदकीं सितोडा न देखे । तैल जैसें विस्तारे ॥ ७ ॥
तैसा श्रवणीं पडतां शब्द । अर्थगर्भ वाढे विशद ।
प्रतिपळीं प्रसवे बोध । सिंधु जैसा लक्ष्मीतें ॥ ८ ॥
ऐसिया समर्थ श्रोतिया । मान केला तैसावया ।
अश्रोते अनधिकारियां । ठाव तेथें न मिळेची ॥ ९ ॥

मुक्तेश्वर-आदिपर्व-श्रोते.

२२

दुज वर्णी ऐमा तुजविण नाहीं ॥ दुजा कोणी तिहीं त्रिभुवनीं ॥ १ ॥
तहस्रमुखें शेष सिणला बापुडा ॥ चिरालिया धडा जिह्या त्याच्या ॥ २ ॥
अव्यक्ता अलक्षा अपारा अनंता ॥ निर्गुणा मच्चिता नारायणा ॥ ३ ॥
रूप नाम घेसी आपुल्या स्वइच्छा ॥ होसी भाव तैसा त्या कारणें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणें जरी दाविसी आपणा ॥ तरिच नारायणा कळों येसी ॥ ५ ॥

तरुवर बीजापोटीं ॥ बीज तरुवरा सेवटीं ॥ १ ॥
तेसें तुह्मां आह्मां जालें ॥ एकीं एक समावले ॥ २ ॥
उदकावरील तरंग ॥ तरंग उदकाचें अंग ॥ ३ ॥
तुका ह्मणें भिंबच्छाया ॥ ठायीं पावली विलया ॥ ४ ॥

तुकाराम

२३

यावरी पातला वर्षाकाल । पंचम ऋतु झाला प्रबल ।
सुटला पश्चिमेचा अनिल । मेघमाला मोकली ॥ १ ॥
पृथ्वीमंडळींचा जळराशी । पारधी पातला आकाशीं ।
पिटीत मृगांचे पाठिशीं । सैरा गगनीं धांवत ।
इंद्रचाप धरूनी मुष्टी । रोहिणी मृगांचिया पाठीं ॥
मेघ भाराजीवनवृष्टी । करीत वेगें पातला ॥ ३ ॥
सूर्यकिरणमृगममुदाय । निस्तेज होउनी पावले भय ।
लपावया शोधीत ठाय । अग्नें आड करूनिया ॥ ४ ॥
कीं पृथ्वीखंड त्या शाळुंका । अनेक पर्वत शिवपिंडिका ।
इंद्रें मंडिलें अभिषेका । गगनपात्रीं बहुधारा ॥ ५ ॥
मयूर, चातक, कपोतक, । दर्दुर करिती महाघोख ॥
'मेघ जगाचा पाळक' । सर्वलोकां जाणविती ॥ ६ ॥

१ ऋतु मार्गशीर्षा पासून मोजण्याची चाल होती. (मासानां मार्गशीर्षां-
स्मिं बीता.)

विद्युलतांचे कडकडाट । घनगर्जना गडगडाट ।
गंगादिसरितांचे संघाट । महापूर माजले ॥ ७ ॥
आठरा भार वनस्पती— । अंकुरवसनं वेढिली जगती ।
फळ शाका धान्य संपत्ती । पृथ्वी पिके जगातें ॥ ८ ॥

मुक्तेश्वर—वनपर्व—वर्षाकाळ.

२४

पाहें पां दिवसु अवघा सरं । माग रात्रीची वारी उरें ।
वांचूनि कांहीं तिसरं । नाहीं जेवीं ॥ १ ॥
तैसें ज्ञान जेथ नाहीं । तें अज्ञानच पाहीं ।
तरि सांगां कांहीं कांहीं । चिन्हें तियें ॥ २ ॥
तरि मंभावने जियें । जो मानाची वाट पाहे ॥
सत्कारं होये । तांषु जया ॥ ३ ॥
गर्वें पर्वताचीं शिखरें । तैसा महत्वावरूनि नुतरे ।
तयाचिया ठायीं पुरें । अज्ञान आहे ॥ ४ ॥
आणि स्वधर्माची मांगळी । बांधे वाचेच्या पिंपळीं ।
उभिला जैसा देउळीं । जाणोनि कुंचा ॥ ५ ॥
घाली विद्येचा पसारा । सुये सुकृताचा डांगोरा ।
करी तेतुलें मोहरी । स्फितीचिया ॥ ६ ॥
आंग वरी वरी चर्ची । जनातें अभ्यर्चितां वंची ।
तो जाण पां अज्ञानाची । खाणी एथ ॥ ७ ॥
आणि वन्हि वनीं विचरे । तेथ जळती जैसीं जंगमं स्थावरें ।
तैसें जयाचेनि आचारं । जगा दुःख ॥ ८ ॥
कौतुकें जें जें जल्पे । तें सावळांहूनि तखि रूपे ।
विषाहूनि संकल्पें । मारकु जें ॥ ९ ॥
तयातें बहु अज्ञान । तो अज्ञानाचें निधान ।
हिंसेसि आयतन । जयाचें जिणें ॥ १० ॥

ज्ञानेश्वरी—अज्ञान्याचीं लक्षणें

तैसैं घडतें प्रमेय घेइजे । उणें तें मज देइजे ।
जें नेणणें हेंचि सहजें । रूप कीं बाळा ॥ १ ॥
तरि नेणतें जन्ही होये । तन्ही देखोनि बाप कीं माये ।
हर्ष केंही न समाये । चोज करिती ॥ २ ॥
तैसे संत माहेर माझें । तुह्णीं मिनलिया मी लाडें जें ।
तेंचि ग्रंथाचेनि व्याजें । जाणिजो जी ॥ ३ ॥

परी प्रौढी न बोलों होजी । तुम्हां सर्वज्ञांच्या समार्जीं ।
देयावें अवधान हे माझी । विनवणी सलगीची ॥ १ ॥
प्रभू तुम्ही सुखामृताचे डोहो ।
ह्मणोनि आम्हीं आपुलिया स्वेच्छा वांलावो लाहों ।
येथही जरी सलगी करूं बिहों । तरी निवों कें पां ॥ २ ॥
नातरी बालक बोवडां बोलीं । वांकुडा विचुका पाउलीं ।
तें चोज करूनि माउली । रिझे जेवीं ॥ ३ ॥
तेवीं तुम्हा संतांचा पढियावो । कैसोनि तरी आह्मांवरी हो ।
या बहुवा आळुकिया जी आहों । सलगी करित ॥ ४ ॥
वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते ।
काय धड्यावरी सारस्वतें । पढों सिकिजे ॥ ५ ॥

ज्ञानेश्वरी.

१ पाणी. २ मिळवूं. ३ भिऊं. ४ प्रीति. ५ आशा. ६ गणपति.

गद्यानुवादाचीं उदाहरणें.

१

ज्या भाषेंत तुकाराम रामदासांसारख्या भगवत्परायण साधूंनी आपले श्रुतिदंड अर्थ ग्रथित केले, जीस मुक्तेश्वर, वामनपंडित, मोरोपंत इत्यादि कवींनी आपल्या रसाळ व प्रासादिक वाणीनें संस्कृत भाषेचीच प्रौढी आणिली, त्या भाषेस आवेश, गांभीर्य व सरसता या गुणांकरितां कोणत्याही अन्य भाषेच्या तोंडाकडे बघण्याची खास गरज नाही. अशी आमची खात्री आहे; हें मत कोणास उगीच फुशारकीचें वाटूं नये ह्मणून सर्वास खात्रीनें कळवितों कीं, ज्या कोणास आपल्या भाषेची खरी योग्यता जाणण्याची इच्छा असेल त्यानें मोलस्वर्थ व कयांडी यांच्या कोशांतील प्रस्तावना वाचून पहाव्या. परंतु मोलस्वर्थसारख्याचें मत कसेंही असलें तरी तें त्यांच्या कोशांतल्या कोशांत तें वाचून कोणी पहावें ? असो; या प्रमाणें स्वभाषेच्या लज्जास्पद अज्ञानास्तव व दूरभिमानास्तव आजपर्यंत मराठी भाषेची फारच ह्यगय होत गेली. व ज्यांनी तिच्या अभिवृद्ध्यर्थ निरंतर उत्साहानें झटावें, त्यांच्यांत सुस्ती, कृतकृत्यताबुद्धि पंडितमन्यता, वगैरे दोष अखंड वसल्यामुळें तिची मोठी हानि होऊन ती क्षयाच्याच पंथास दिवसेंदिवस लागत चालली आहे.

निबंध माला—मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति.

२

स्वास्थ्य आणि समाधान, विश्रांति व सुख, हीं पाहिजे त्यास आपल्या ग्रंथमंदिरीं प्राप्त होतात; फक्त त्याच्याजवळ त्याचें द्वार उघडण्याची सुवर्णविह्वी मात्र असली पाहिजे. पुस्तकालय हें एक इंद्रभुवन, अथवा प्रत्यक्ष आनंदमंदिर, अथवा भवसागरांतील वादळें व तुफानें यांजपासून रक्षण करणारे बंदर होय. राजा व रंक यांस त्यांचा सारखाच उपयोग होतो, कारण येथें संपत्तीस प्रतिष्ठा नाही. सदुपयोग केला तर त्याच पुस्तकालयास पृथ्वीवर असतांही आपण स्वर्ग बनावून सोडूं ! येथें जगद्विख्यात राज्यधुरंधर, कवि ज्ञानी यांची व आपली मुलाखत होते; मोठ्या विवेकी पुरुषांच्या विचारांची ओळख होते, व अत्यंत उदात्त बुद्धिमत्तेच्या कल्पना-सृष्टीच्या वैभवाचा आपणांस उपभोग घेतां येतो.

कृ. प. गाडगाळ-संसारसुख.

३

ज्ञान प्राप्त होण्याचें मुख्य साधन ह्मटलें ह्मणजे श्रवण हें होय. मनुष्यास वाणी ही एक अमोलिक वस्तु परमेश्वरानें दिली आहे, तिच्या योगागें आपले हृद्गत त्यास दुसऱ्यास मुलभतेनें कळवितां येतें. मनुष्याच्या ठायीं ज्ञानाचा जो सांठा नित्य होत जातो, त्यास आद्यद्वार ह्मटलें ह्मणजे श्रवणव्यापार होय. विद्येत जो प्रथम प्रवेश व्हावयाचा, तो तरी गुरुमुखांतून निघालेली वाणी ऐकूनच

१ कल्पनेनें निर्माण केलेले ग्रंथ. २ मनोगत ३ मुख्य मार्ग. ४ कानाचें कार्य, ऐकणें.

होत असतो, हें सुप्रसिद्धच आहे. व लेखनकला निघण्याच्या पूर्वी ज्ञानाचें साधन श्रोत्रेन्द्रियच काय तें एक होतें. पुढें लिहिण्याची युक्ति निघाल्यावर, ज्ञानाचा प्रसार होण्यास व तें चिरकाल रहाण्यास, कोणतें नवें साधन झालें, हें आज कोणासही सांगावयास नकोच.

मुं. यु. पेपर. १९०३-४.

४

मनोरंजनार्थ सुंदर काव्य करण्याचा यथार्थदीपिकाकारांचा हेतुच नव्हता. भगवदुक्तीचा खरा खरा अर्थ लोकांना अगदीं स्पष्ट करून सांगण्याचेंच कंकण, बांधल्यामुळें, त्यांनीं कल्पनेच्या उड्यांना फारसा वाव दिलेला नाही. प्रत्येक दृष्टांत रूपक उपमा ही केवळ अर्थ व्यक्त करण्याच्याच उद्देशानें योजिलीं असल्यामुळें, पंडितांनीं त्यांचीं अगदीं फोड करून टाकिली आहे. कोणतीही गोष्ट जराशी गुलदस्तांत ठेवून वाचकांच्या कल्पना शक्तीस वावरण्यास बिंदुमात्रही जागा ठेविलेली नाही. नेहमीं अनुभवास येणाऱ्या गोष्टी व मूर्त पदार्थ यांविषयीच सर्व दृष्टान्त वगैरे आहंत. केवळ कल्पनांगम्य, अमूर्त किंवा अपरिचित उपमादृष्टांतदिकांनीं वाचकाच्या मनोवृत्ति व जिज्ञासा या चाळविल्या जातात व ग्रंथांत एक प्रकारची विलक्षण जादू उत्पन्न होते. केवळ आभासानेंच मन आनंदांत पोहूंच लागतें. पण जादूगाराच्या खेळांत जशी प्रेक्षकांची, तशीच अशा तऱ्हेच्या

१ वामनाचीं गीतेवरील ओवीवद्ध टीका. २ श्रीकृष्णाच्या सांगण्याचा. ३ मोकलीक. ४ गुप्त. ५ दृश्य. ६ कल्पनेनेंच समजणारे. ७ भूल.

मनमोहनग्रंथात वाचकांची कल्पना स्वैरं भराळं लागते. व यथार्थ ज्ञानाला वारंवार एक प्रकारची संदिग्धता व भ्रमकता येऊं लागते. काव्याचें जीवन व मर्म तें हेंच आहे. परंतु पंडितांना काव्य रचाव्याचें नव्हतें, किंवा केवळ कल्पनागम्य गोष्टींनी वाचकांना भ्रमवून त्यांचें चित्तरंजन करावयाचें नव्हतें. हाच पंडित व ज्ञानेश्वर यांतील मुख्य भेद आहे.

वा. अ. भिडे. वामनपंडित.

नंतर निजामन्मुख पुढें गेले होते त्यांच्या व पातशहाच्या भेटी झाल्या. तेव्हां पातशहा मोठ्या धुशंतात येऊन नबाबास बोलिले कीं, “ ही तुमची रीत ! कीं दहा दहा वर्षेपर्यंत तुमचा पैका सरकारांत दाखल नाही व हिशेबही नाहीत, व तुम्हांस हेंजूर येण्याची गरज देखील नाही ! ! असे तुम्ही जोरावर होऊन सरकाराशीं मस्ती करितां हें नीट नाही. ” असा सारा मजकूर ऐकून घेऊन निजामन्मुख हात जोडून अर्ज करितात, “ आम्ही सरकारास बदमामलेची गोष्ट कधीही सांगितली नाही; परंतु दक्षिणेंत अशीं बंडें, यांचा बंदोबस्त राखावा, किंवा सरकारची पैरवी ठेवावी ? ” अशा मतलबाचीं बोलणीं बोलून, “ हल्लीं हें बंड आलें आहे; हुजूरची फौज गेली होती त्या फौजेचा मोड होऊन फौज पळून माघारी आली. हें बंड येऊन मूलखामध्यें धूम मांडली आहे, त्याचा बंदोबस्त सरकारानीं करावा; ” असा अर्ज नबाबांनीं केला. इत-

१ वाटेल तिकडे. २ अस्पष्टता. ३ असत्यता. ४ रागांत. ५ दरबारांत, पातशहाकडे. ६ उद्धटपणाची गोष्ट, उलट जायसाल. ७ जा ये करणें, भेट घेणें. ८ लुटालट, बंड.

न्यांत बाहेरीलही बोभाट आले. त्यामुळें पातशहाची खातरजमा झाली कीं निजामन्मुलूख वर्तमान सागतो हें खरें.

पेशव्यांची वखर.

६

ह्या अफाट जगांत तिलमात्र अशी जागा नाही कीं, तेथें सर्वज्ञ सर्व शक्तिमान्, परमेश्वराचें चातुर्य पहावयास सांपडणार नाही. विषयासक्त मनुष्यांस परमेश्वराचें ज्ञान होणें फार कठिण आहे; तथापि मनुष्य थोडा विचार करून सृष्टिरचनेकडे पाहिल तर त्यास तींतील चमत्कार व सृष्टिकर्त्याचें चातुर्य यांचें आश्चर्य वाटल्या-शिवाय राहणार नाही. मनुष्य किती कां अडाणी असेना, त्यानें थोडें लक्ष मात्र पुरविलें पाहिजे. असें केलें तर ईश्वराची अगाध करणी पाहून त्याच्या चित्तास समाधान झाल्याशिवाय राहणार नाही. सृष्टिसौंदर्यापासून जें सुख होतें, तें शुद्ध सुख असतें. संसारांतील विषयसुख बहुधा दुःखसृष्ट असतें तसें हें नसतें.

बापट-गद्यरत्नमाला.

७

श्री. (चैत्रवद्य आमावास्या)

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री त्रिंबक हरी स्वामी गोसावी
यांसी.

पोष्य माधवराव बल्लाळ प्रधान नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल, जाणोन स्वकीय लिहीत जावें. विशेष. नीलकंठराव हैदरखानाच्या युद्धांत निर्धन पावले. ईश्वरें मोठें अनुचित केलें. तुझांवर वृद्धापकाळीं

दुःखाच्या कोटी झाल्या ईश्वरी तंत्रास उपाय नाही. ज्या काळीं होणार तें अवश्यमेव होतें. तथापि नीलकंठ रायांनीं अरीसमरीं नी सन्मुख होऊन स्वामिसेवेवर जीवित्व तृणप्राय करून देह विसर्ज केला. 'मृत्युंचापि सुरांगना; हेंच लक्ष त्यांचें. तद्योगें तसेंच घडलें झाल्या गोष्टींचे श्रम केल्यास श्रमाची सार्थकता येत नाही. एतद्विपर्य विवेकच प्राधान्य आहे. तुह्मीं विवेकी आहां. विवेक करून परिमार्ज करावें. नीलकंठरायांनीं सर्व प्रकारें सार्थकच केले. अतःपर श्रम करावे. जाणिजे. छ. २९, जिल्हेज. मुरु सन इहिदे सवैन मग्या अलफ बहुतकाय लिहिणें. हे विनांति.

पै. छ ७ सफर सन्न मजकूर
खरे. ऐतिहासिकलेखसंग्रह.

८

जिन्हाशीं साक्षात् वागीश्वरी स्थापून स्वामींनीं, अमेरिका व इंग्ल ह्यांसारखे सर्वकलासंपन्न व ज्ञानाच्या कळसास पोचलेले देशांसुद्ध डुलावयाम लावले, हें तर हल्लीं सर्वास विदितच झालें आहे. तेव त्यांचें माहात्म्य काय सांगावें ? त्यांनीं अध्यात्मिक ज्ञानानें भरलेल्या व्याख्यानें दिलीं. आणि अमेरिकेंतील व इंग्लंदांतील श्रोतृवृंदांच् चित्तवृत्ती हिरावून घेतल्या. तो, स्वामींचा अनुभविक ज्ञानाच अस्खलित व हृदयंगम वक्तृत्वाचा; बहुश्रुत व भारदस्त विवेचनाच मधून मधून हृदयांत सत्याचा प्रकाश पाडणाऱ्या, आत्म्यास आण

१ शत्रुशीं लढतांना टाकिला २ दुःख घालवावें ३ जिल्हेज १२ व महिना; इहिदे १, सवैन ७०; मग्या १००, अलफ १०००; सफर २ रा. महिन ४ सरखर्ता. ५ आत्म्यासंबंधी; ईश्वरसंबंधी. ६ समुदाय. ७ एकसारखा.

दाचा चटका लावून सोडणाऱ्या आणि नांदान चोंचल्यावर मृदु पण कठोर प्रहार करित जाणाऱ्या विनोदी भाषणाचा लाभ खरोखरीच अनुपमैय होय ! तेव्हां अर्थातच ह्या मृष्टिचक्रांत भ्रमण पावलेल्या मानवांच्या अंतःकरणांत जमलेली अज्ञानपटले पार काढून टाकून, स्वामींनी सत्य सूर्याची प्रकाशकिरणें आंत शिरकविली आहेत, असें ह्मटल्याम वावगें होणार नाहीं.

भक्तियोग.

९

राज्यकारभारात नानांस अद्यापि ह्मणण्यासारखा अनुभव नव्हता. तथापि असल्या जवाबदारीचें काम शिरी घेण्यास जी योग्यता त्यागते ती त्यांनीं संपादिली होती. नानामाहिवांच्या कारकीर्दीत मराठ्यांच्या वैभवाचा अगदी कळस झाला होता. नानांनीं तें वैभव आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें असून त्याबद्दल ते अभिमान बाळगीत. बाळाजी विश्वनाथांच्या घराण्याविषयीं मानूंची एकनिष्ठता त्यांच्याहि अंगीं असून माजी पेशव्यांच्या निकट संबंधानें ती दृढतर झाली होती. पेशव्यांजवळ नेहमीं राहणें असल्यामुळे राज्यांतील मोठमोठे मुत्सद्दी, सरदार व सावकार यांशीं अनायासानें संवदृष्ट पडून त्यांच्या स्वभावांचीहि नानांस थोडीबहुत ओळख झाली होती. राज्यव्यवस्थेच्या कामीं खुद्द नानासाहेब, भाऊसाहेब अशा धुरंधर मुत्सद्यांचीं उदाहरणें त्यांच्या नजरेसमोर होतीं.

मुं. यु. पेपर. १९००-०१

१०

ज्यास संस्कृत भाषेचा परिचय नसतो, त्याच्याजवळ हिंदूच्या काव्याविषयी मत देण्याची साधनेंहि बहुधा नसतात. या भाषेमध्ये शब्दसौरस्याकडे अपूर्व लक्ष पांचविल्यामुळे तिला विशेष गोडी आली आहे; ती गोडी भाषांतरामध्ये नाहीशी होते; आणि दुसरे असे आहे, कीं संस्कृतांत अपरिमित समास करावयास सांपडतात त्यामुळे त्या भाषेस जी अधिक मिष्टता येते, तीच भाषांतरामध्ये ते समास निराळ्या जातीच्या भाषेत करूं लागले असतां नीरस व ओढून ताणून आणलेले असे होतात त्यामुळे, नाहीशी होते, संस्कृत काव्य अपूर्व आहे, व त्यांतील साहित्यसंबंध इंग्रजी काव्यांतील साहित्यसंबंधाहून निराळे आहेत, त्यामुळे इंग्रजी काव्याच्या सहाय्याने त्या काव्यांतील रस चांगला ग्रहण करतां येत नाही. हिंदूच्या कल्पना व स्फूर्ति विलक्षण आहेत, त्यामुळे इंग्रज लोकांना त्यांच्या वृत्तीत शिरवत नाही.

वि. ना. मंडलीक-हिंदुस्थानाचा इतिहास.

११

हा अपूर्व चमत्कार पाहून सर्व सभाजन भितीवरील चित्रासारखे टकमक पाहून तटस्थ झाले; व विस्मयोद्गार काढून ह्मणाले, काय ही अदृष्टपूर्व चमत्कृति ! असे अघटित कृत्य या मृत्युलोकीं कधी घडले नाही ! कोणी पाहिले नाही ! व कोणी ऐकिलेही नाही जी श्रुति बारा वर्षे अभ्यास करून मनुष्यास प्राप्त होण्याची बहुधा मारामारच, तीच श्रुति यांचा स्वर्ग हस्त मस्तकावर पडल्याबरोबर मनुष्यवाचाविरहित ज्ञानशून्य पशूनें

सांगं ह्यणावी ! असें कृत्य ईश्वरी अंशावांचून होईल काय ? आह्मी उपनिषद्भाग पढून कर्मठपणाच्या अभिमानानें बुडालों ! दुसऱ्यास ज्ञान शिकवून आह्मी अज्ञानावस्थेतेंच राहिलों अशा प्रकारें पुष्कळ सज्जन मंडळी पश्चात्तापानें झडपली आणि ह्यणाली, अहो हे प्रत्यक्ष ईश्वराचे अवतार ! ह्यांना कोण शुद्ध करील ? ह्यांच्याच दर्शनानें गृथ्वीवरील सर्व पतित उद्धरतील. जशी गंगा परमपूज्य पवित्र तशा ह्या चारी मूर्ति पवित्र आहेत, धन्य यांचीं मातापितरें, धन्य यांचा वंश, धन्य यांची जन्मभूमि ! असें बोलून सर्व प्रतिष्ठानवासी ब्राह्मणांनीं ह्यांना साष्टांग नमस्कार केला.

ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरित्र—चळवंत खंडोजी पारख.

१२

समानशील आणि समान व्यसन हीं ज्यांच्या ठिकाणीं असतील, त्यांना एकमेकांविषयीं प्रेम उत्पन्न व्हायचें आणि परस्पराशीं सख्य जडायचेंच, असा साधारणतः अनुभव आहे. त्या अनुभवाच्या अनुसरूनच बाबासाहेबांचें व त्या काळ्या गृहस्थांचें सख्य होतें. नानासाहेबासारख्या थोर घराण्याचा माणसावर आपल्यासारखाच दुर्धर प्रसंग यावा निदान आला आहे असें वाटवें त्याचद्वल त्याकाळ्या गृहस्थाला खेद झाला, आणि तो प्रसंग येऊन त्याची व आपली एकच अवस्था झाली हें पाहून त्यास किंचित् समदुःख समाधान झालें, परंतु ही समदुःख स्थिति फार वेळ टिकली नाहीं. नानासाहेबांच्या व आ-

पल्या स्थितीत, त्याचप्रमाणे आपल्या व नानासाहेबांच्या दुष्मानात किती अंतर होतं हें त्यास पक्केपणीं ठाऊक होतं. परंतु ही वेळ बोलण्याची नव्हे असें पक्कें मनांत वाटूनच काय, त्यानें इतका वेळाप्रमाणेच आपल्या चेहऱ्यावर खेड युक्त हास्याची छाया राहूं दिली.

ह. ना. आपटे.

१३

काव्यरचनेस मांडीं घालून वसल्यावर पंतांची लेखणी त्यांना प्रगंणी अनावर हात असं ! पंत जाडे पंडित व स्मरणशक्तचे मोठे थड असल्यामुळे त्यांना ज्या गोष्टी सहज लीलेनें साधत त्या व्युत्पत्तिहीन व संस्कारविहीन पुरुषाच्या श्रमसाध्य वाटतात ! तानाजी मालुसऱ्याच्या मोठमोठाले जड पदार्थ जसे फुलासारखे इकडून तिकडे टाकत येत, किंवा नानाफडणवीमात्र राज्यकारभारांनील लहान मोठी कावें जाताने पाहतांना बुद्धिवले खेळणाऱ्या खेळाडूनेत नास्त चामच्या लागत नसे, त्याप्रमाणे आमच्या भाषादेवीच्या राज्यांतल्या या कसलेल्या मल्लाला यमकानुप्रासांचा चमत्कार किंवा अष्टोत्तरशत रामायणांचें अद्भुत प्रकार हे नित्य पाठांत पडलेल्या कसरतीच्या सहज खेळासारखे परम सुकर होते. आक्षेपक अपल्या कुंवतीवरून ठरवितो कीं संस्कृतशब्दप्रचुर, रसालंकारमय, विविधवृत्तघटित व शब्दचमत्कारवती अशी पंतांची कविता कवित्वाचा सहजोद्रेक नव्हे, व जेथें श्रमसाध्यता आली तेथें प्रसाद कोठला ? रसिकत्व कोठलें ? व ती कविता तरी कसची ?

ल. रा. पांगारकर.

१ नेटानें बसणें. २ कठीण. ३. एकशेंआठ ४ टीकाकार. ५ सामर्थ्य.
६ विपुल. ७ सहज निघालेली.

१४

वाटेनें जो प्रदेश दृष्टिगोचर झाला तो फारच सुंदर होता. भूगृष्ट हरिततृणाच्छादित असल्याकारणानें प्रकृतिसुभग दिसत होतें. क्षुद्र पर्वतराजिही त्याचप्रमाणें अल्पवृक्षावृत असून दृग्विषयास भयानक न करितां मनोरम करीत होत्या. लहान लहान ओढे व नद्या एकंदर वनश्रीच्या शोभेस पुष्टि देत होत्या. जे प्रवाह जवळच होते ते आपल्या स्फटिकासारख्या स्वच्छ जलानें व मन्दाभिसरणाच्या मंजुल स्वरानें नेत्र व कर्ण नास तोपवीत होते, व जे दुरून दृग्गोचर होत होते ते क्षितिजावर जणुं काय रौप्यरसाच्या रेपेसारखे भासत होते. अशा प्रकारें मार्ग क्रमीत सायंकालच्या सुमारास आर्हो लंडन शहराजवळ येऊन पोचलों. हें शहर कितीही अवाढव्य असो; यातील लोकांच्या उद्योगाची पायरी कितीही उंच असो; यांतील सुखोत्पत्तीच्या योजना कितीही कल्पनातीत असोत; यांतील विविध संस्था कितीही प्रशंसनीय असोत; एवढें खचित आहे कीं त्याचें बाह्य स्वरूप प्रेक्षकास मोहून टाकीत नाहीं.

विलायतचा प्रवास--पावगी.

१५

ज्या भाषेंत मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, सूर्यज्योतिषी, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत, चिपळोणकर वगैरे प्रसादिक ग्रंथकारांनीं ग्रंथरचना केली ती शिष्ट भाषा महाराष्ट्रांतलil सर्व प्रांतांतलil व जातींतलil लोकाम सारखीच मान्य व्हावी, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. प्रांतिक बो-

१ हिरवें. २ सहज. ३ रंग. ४ हळू वाहणें.

लणें प्रांतापुरतें, व जांतिक बोलणें जातीपुरतें; परंतु आंथिक बोलणें व लिहिणें सर्व महाराष्ट्राकरितां आहे. मराठ्यांना स्वभाषेचा इतका अभिमान जो वाटतो तो उगाच फुकाचा नाही. मराठी भाषेतल्या शब्दप्राचुर्याची बरोबरी पृथ्वीवरील इतर कोणत्याही भाषेला करितां यावयाची नाही. तसेंच, कोणताही गूढ किंवा सूक्ष्म अर्थ नानातऱ्हांनीं यथेष्ट व्यक्त करण्याची तिची शक्ति अप्रतिम आहे. शिवाय अनेक थोर प्रासादिक ग्रंथकारांनीं तिला आपल्या उदात्त, गंभीर, ललित व रम्य विचारांचें निवेदन केलें असल्यामुळें, तिच्यावरील महाराष्ट्रीयानांची भक्ति शुक्लेंदुर्वत् उत्तरोत्तर वर्धमान स्थितीत आहे.

ज्ञानेश्वरी--प्रस्तावना. वि. का. राजवाडे.

१६

इतिहास हा मनास उन्नति व प्रसन्नत्वही देणारा आहे. ह्मणजे त्याच्या निरंतर वाचनानें चित्त शांत व स्थिर रहातें, आणि थोर होतें. याचें कारण उघडच आहे. एक चतुर ग्रंथकाराचें असें वचन आहे कीं. 'इतिहास ह्मणजे या जगांत जे महापुरुष होऊन गेले त्यांचीं चरित्रें आहेत,' ह्मणजे अशा पुरुषांनीं जीं कृत्यें केलीं त्यांनींच इतिहास भरला आहे; तीं काढून निराळीं केलीं तर काय उरेल ? अर्थात् कांहीं नाही. तेव्हां आजपर्यंत या जगतीस भूषणभूत जीं रत्नें निरनिराळ्या देशांत निपजलीं त्यांचा सहवास जर अक्षर्यां घडेल, तर त्यापरता लाभ कोणता ? सत्समागमाचा महिमा असाच

आहे. आपल्या मराठी व संस्कृत कवींनी या महिम्याविषयी निर-
निराळ्या कथानकांनी व दृष्टांतांनी पुष्कळ लिहिले आहे. या दृष्टां-
तांपैकी तुकारामादि मराठी कवींची फार आवडती जी लोहपरिसाची
उपमा ती या ठिकाणी फार सुंदर व समर्पक होय.

मुं. यु. पेपर. १९०५

१७

रंगरावाच्या स्वाभाविक बुद्धिरूप सुंदर प्रवाहाला कितपत सुंदरपणा
व खोली आहे व त्याचा तस गुरुशिक्षणरूप जलौघ मिळाल्याने
किती मोठा झाला आहे, हे सर्व पाहिले पाहिजे. जसा जलप्रवाह
जमिनीतली जले घेऊन जातो—परंतु वने घेऊन जात नाही. त्याच-
प्रमाणे बुद्धिरूप जलप्रवाह आजन्म गुरूकडून मिळालेल्या ज्ञानप्रवा-
हाला नेतो. गुरु जागचेजागीच रहातात, आणि ह्मणूनच आह्मी रंग-
रावाच्या गुरूचे थोडक्यात इतिवृत्त सांगणार. कारण मनुष्याचा
मोठेपणा, लहानपणा त्याच्या गुरूवर व शिक्षणावर अवलंबून
असतो. प्रसिद्ध योद्धा शिकंदर याचा शरपणा, त्याचे धाडस, वगैरे
आरिस्टाटलच्या शिक्षणाचे फळ होतं. तसेच शिवाजी महाराजाचे
शौर्य, त्यांचे ठायी वसत असलेली उदार बुद्धि, मातृप्रेम स्वदेशप्रीति
मुत्सद्दीपणा या सर्वांचे कारण, श्रीस्वामी समर्थ व दादोजी कोंडदेव
यांनी दिलेल्या शिक्षणाचे फळ होय.

सौ. काशीबाई कानिटकर—रंगराव,

१८

कवि हा कामरूपधारी पटाईत बहुरूपी आहे, वायूप्रमाणे तो सर्व-
गामी आहे, मनाप्रमाणे तो चंचल आहे; हवी ती वस्तु उत्पन्न

करणारा तो वस्ताद जादुगार आहे; कल्पनाशंकूच्या जिवावर कालो-
धीत पाहिजे त्या दिशेस सुकाणू लावण्यास न डगणारा तो जरठ
झालेला एक तांडेल आहे; विश्वबीजाप्रमाणे त्याचे उद्गार अनंत व
नित्य आहेत. कोणतीही वस्तु कितीही दूर असो, किंवा कितीही सूक्ष्म
असो, त्याने तिच्यावर आपली दुर्बिण किंवा सूक्ष्म दर्शक यंत्र लाविले
की त्याला ती सन्निध आणि स्थूल होऊन हवी तशी पाहतां येते, व
दुसऱ्याना तिचे यथातथ्य आकलन होईल अशा तऱ्हेचे तिचे चित्र
काढतां येते. जर तुह्याला पातालांतील व स्वर्गांतील वस्तुस्थिति
पहावयाची इच्छा असेल तर मिल्टनचा किंवा कालिदासाचा हात घट्ट
धरून ते नेतील तिकडे जाण्यास तयार व्हा ! अनंत प्रकृतीच्या
हृदयडोहात बुड्या मारून त्याच्या तळाशीं काय आहे हें जर
तुह्याला पहावयाचें असेल तर, शेक्सपीअर किंवा भवभूति अशा
जगत्प्रसिद्ध पानबुड्याच्या कमरेला मिठी मारा !

मुं. यु. पेपर. १९०३-४.

१९

हैदरअल्लीच्या नेहमींच्या वर्तनाप्रमाणेच ह्यावेळींही त्याची +‘वच-
स्येकं मस्नयेकं’ अशाच वागणूक होती. कृत्रिम, कौटिल्य, आणि
कापट्य ह्या दुर्गुणांचा केवळ मूर्तिमंत पुतळाच बनलेला हैदर बहादर
बोललेल्या बोलास कोठून जागणार ? ह्या लढाईत त्याची इतकी
फटफमिती व इतकें नुकसान झालें असतांही बोललेल्या गोष्टीस हर-
ताळ लावून त्यानें तहाच्या यादीस बत्ती दिली, आणि “ स्वभाव-
एवत्र तथातिरिच्यते । यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ १ ॥ ”

+ वचस्यन्यन्मनस्यन्यत्र’ अग्ने असावे.

या वचनाप्रमाणें सवत्सरप्रतिपदेचे दिवशीं रात्रौ त्रिंबकराव मामा भोजन करून स्वस्थ बसले असतां, ह्या कपटपटूनें मामांच्या गोटा- र पट्टणाहून तोफांचा भडिमार केला !! हें पाहून त्रिंबकरावादि मूर्तित्रयानें श्रीरंगपट्टणचा किल्ला उजवा टाकून ह्यैसूरच्या महिषाचा ऱ्ळी पाडण्याकरितां प्रचंड समरयज्ञ आरंभिला !

ब. प्रं. सहस्रबुद्धे-परशरामभाऊ पटवर्धनांचें चरित्र.

२०

शेक्सपीअर हा जरी महाकवि खरा तरी तो केवळ स्वर्गांतून मृत्युलोकावर उतरला, व त्यानें जें केलें तें अमानुष आहे, असें मानायाचें नाहीं. शेक्सपीअरनें आपल्या विलक्षण बुद्धिसामर्थ्यानें अचाट कल्पनाशक्तीनें मनुष्य मात्रावर जे उपकार करून ठेविले आहेत, त्याबद्दल त्याला कोणी हवा तितका करभार देतो, त्यासाठीं भ्रामचें कांहींएक ह्मणणें नाहीं; आमचें इतकेंच ह्मणणें आहे कीं, शेक्सपीअर बरोबर नाट्यकलेची परमावधि होऊन गेली असें सम- नून आतां तिची अधिक उन्नति करण्याचें काम सोडता कामा नये. 'कालोह्ययं निरवधिर्विपुलाच पृथ्वी' अशी स्थिति असल्यामुळें शे- स्सपीअरच्या तोडीचेचसे काय, पण त्याहून श्रेष्ठ कवि उत्पन्न हो- याचा संभव आहे. यासाठीं ज्याच्या नशीबीं असेल त्यानें त्याच्या भ्रलौकिक नाट्यरसाचें बुद्धिविकासक आणि शांतिप्रद पान तर यथे- च्छ करावेंच, पण जमल्यास त्याच्या गुणदोषांचें विवेचनही करावें; हारण त्यापासून अनेक फायदे आहेत. मागल्या कवींचे दोष दृष्टोत्प- तीस आल्यानें पुढल्या कवींना ते टाळणें सुलभ होतें हा तर गुणदोष-

विवेचनापासून होणारा एक फायदा आहेच; पण याहीपेक्षां विशेष महत्वाचा फायदा कोणता ह्मणाल तर असल्या विवेचनानें कवींचें खरें हृद्गत कळूं लागतें.

आगरकर—विकारविलसित.

२१

सत्यमेव जयेते. सत्याच्या किंवा सुविचाराच्या दृष्टिनें या इतक्या सुधारणा अत्यावश्यक होत. या प्रमुख सुधारणांच्या पोटांत दुसऱ्या पुष्कळ सुधारणांचा अंतर्भाव होतो. उदाहरणार्थ, जातिभेद नाहीसा होतांच सोंवळें ओवळें, विटाळ, भक्ष्याभक्ष्यविचार पेयापेय-विचार वगैरे पुष्कळ गोष्टींचा निकाल लागेल. मूर्तिपूजेचें बंड मोडतांच शनिमंगळादि ग्रहांचें महात्म्य नाहीसें होईल; राहुकेतूंचा उपद्रव बंद होईल; मंत्रतंत्र, जपजाप्य, संध्यासंतर्पण, श्राद्धपक्ष इत्यादि सर्व जुनाट धर्मकृत्यें विलयास जातील. ईश्वराचेंच अस्तित्व संदेहात्मक झाल्यावर, भूतपिशाचाचें, हडळीडाखणी व इतर सर्व काल्पनिक अस्तित्वें सहजच अश्रद्धेय होतील; व अनुचित अशा किंवा भय उत्पन्न करणाऱ्या मिथ्या कल्पना, ह्मणजे स्वर्ग नरक वगैरे याही अनायासें विलुप्त होतील.

म. शि. गोळे.--हिंदुधर्म आणि सुधारणा,

२२

ज्ञानदेव, अगर तुकाराम ह्यांच्या सारख्यांच्या कृतीपासून आपण जो एक महत्वाचा त्रोध घ्यावयाचा तो हा कीं, उद्योग फलाची सिद्धि नव्हे. ह्मणजे कोणताही इष्ट उद्योग आरंभिला असतां तत्क्षणींच

फळ प्राप्ती होणें अगर न होणें, हें लांबचें असून, आपल्या हातचें नाहीं. सदुद्योगाविषयीं होणारी प्रवृत्ति हितकारक आहे. परमेश्वरानें ज्याज्याविषयीं स्फूर्ति दिली तें तें करावयाचें, हाच विचार आपणांस समाधानवृत्ति प्राप्त करून देऊन परमेश्वराच्या आराधनेस उद्युक्त करीत असतो. ज्ञानेश्वर, तुकाराम यांनीं सर्व जन ब्रह्मरूप दिसावें असें ह्मटलें आहे. तुह्या आत्मांला असें वाटणार आहे की, सर्वजन ब्रह्मरूप दिसणें हें आपणांला शक्य नाहीं असें आपल्याला वाटतें ह्याला कारण वास्तविक पाहतां आपणच आहों. आपल्या ठिकाणीं परमेश्वराची स्थिति आहे, ती न पाहतां दंभ, अभिमान, गर्व, असत्य इकडे आपलें सर्व लक्ष जातें. आपण आपल्या स्वतःकडे मात्र चांगल्या दृष्टीनें पाहतों. ह्मणजे दुसऱ्याचे दुर्गुण, व्यंगें पाहाण्याकडे आपलें सर्व लक्ष लागलेलें असतें, त्यांच्यात जो ब्रह्माचा भाग असतो त्याकडे आपण बिलकूल लक्ष देत नाहीं. आणि त्यामुळेंच आपणांस अवघें जन ब्रह्मरूप दिसत नाहीं.

न्या. मू. रानडे--धर्मपरव्याख्यानं.

२३

मध्यान्हाचा समय. सूर्याच्या प्रखर किरणांच्या माऱ्यापुढें हार खाऊन प्राणिमात्र, आपापल्यपारी, निवाऱ्याचे जागीं दडून बसले. जड सृष्टीतील पदार्थही उन्हांनें सुस्त झाल्यासारखे दिसले. नेहमीं घरघर फिरणारा वारा तोही मंदावला आणि झाडाझुडुपांचा आश्रय करून स्वस्थ बसला. तळ्यांसरोवरांतील पाणी अगदीं निश्चल झालें; इतकें कीं, त्यांत कांठांवरील तरुलतांचीं प्रतिबिंबें, किती वेळ तरी, आरशांतील चित्रांसारखीं स्पष्ट दिसत होतीं.

मुं. यु. पेपर. १९१०

२४

नारायणानें आईबापाचा निरोप घेतला आणि तो तडक निघाला. आपण हातीं घेतलेलें काम फार मोठें आहे, दृढनिश्चय व अविश्रांत उद्योग यांवांचून तें तडीस लागावयाचें नाहीं, हें तो जाणून होता. आजपर्यंत, फुलपाखरांप्रमाणें, आज हें अंगावर घे, उद्या त्याला हात घाल, परवां तिसऱ्याचे पाठी लाग, असें करण्यांत त्याचे दिवस गेले होते. कामाचा पिच्छा पुरवून तें पुरें करून दाखविण्यास लागणारी चिकाटी, दम आणि धिमेपणा त्याचे अंगीं आहे असें दिसून आलें नव्हतें. तरीही, त्यानें मनावर घेतल्यास, त्याचे हातून, अत्यंत श्रमाचीं, अत्यंत जबाबदारीचीं, अत्यंत कठीण कामेही होतील अशी त्याच्या आईबापांस उमेद होती. ह्मणून त्यांनीं त्याला आतांच्या महत्त्वाच्या कामगिरीवर पाठविलें होतें.

मुं. यु. पेपर. १९१०

२५

कोणत्याही सार्वजनिक मताचें खंडन करण्यास उद्युक्त होणाऱ्या मनुष्यांच्या शिरावर सर्व प्रकारें मोठा बोजा असतो. अगोदर त्याचें ह्मणणें कोणी ऐकतच नाहीं. जर लोकांनीं त्याचें ह्मणणें ऐकून घेतलेंच तर ते मोठे भाग्यशाली व अलौकिक सामर्थ्याचे असले पाहिजेत. न्यायासनासमोर जाणाऱ्या पक्षकारांस फैसला मिळण्यास जितकी अडचण पडेल, त्या पेक्षांही अधिक अडचण अशा माणसांस नुसत्या चौकशीच्या कामीं पडते. मोठ्या मुष्किलीनें चौकशीचा प्रसंग घड-

वून आणलाच तर इतर लोकांची जी वादाची प्रमाण—पद्धति, तिच्या-
हून अगदी भिन्न अशा प्रमाण—पद्धतीच्या कचाट्यांत लोक त्यास
धरितात. इतर सर्व कामांत पुराव्याचा भार अस्तिर्पक्षावर घालणें
योग्य समजतात. एखाद्या मनुष्यावर खुनाचा आरोप करून जे त्यास
दोषी ठरवितात तो मनुष्य दोषी आहे असें शाब्द करण्याचा बोजा
त्यांच्यावरच असतो. मी निरपराधी आहे, असें त्या आरोपीस प्रथ-
मच सिद्ध करावें लागत नाही. एखाद्या सामान्य खटल्यांत या तक्रा-
री किंवा अटी योग्य आहेत, असें लोक मानतील परंतु प्रस्तुत प्रकरणीं
या तक्रारी योग्य आहेत असें ते कधीही झणणार नाहीत.

गो. वा. कानिटकर.

१ अमूक गोष्ट आहे असें झणणारा.

पद्यानुवाद.

१

वाल्मीकि ऋषींनीं संस्कृतांत लिहिलेलें रामायण जर इतर कवींनीं मराठी भाषेंत
रचलें तर त्यांत रसहानि होण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही. उदाहरणार्थ
रेशमाच्या दोऱ्यांत ओविलेला मोत्यांचा हार जर लागलाच कापसाच्या दोऱ्यांत
ओविला तर त्याच्या तेजांत कांहीं कमीपणा येईल काय !

‘रामायणाचें स्वारस्य जें कांहीं संस्कृतांत आहे तें मराठींत नाही’ असें
कोणी अविवेकी झणतात; परंतु सुज्ञांस हें मत पसंत नाही. कारण जो खरा
रसज्ञ आहे त्याला गाईच्या दुधाची गोडी रत्नखचित सुवर्णाच्या वाटींत अगर
पळसाच्या द्रोणांत सारखीच लागते.

वाल्मीकि आदिकरून कवींनीं रामचरित गाईलें आहे, झणून माझ्यासारख्या
(मोरोपंतासारख्या) सामान्य कवीनें तें आनंदानें गाऊं नये काय ! गंगोदकांत
शंकर इंद्र वगैरे देव स्नानादिविधि कारितात झणून सामान्य प्राण्यांनीं तें वर्ज्य
करावें असें कोण झणेल !

‘ ही मराठी माषा खास लुप्त व्हावयाची आहे; मग हिचें रक्षण करण्याची उगीच खटपट कां करितां ? असें जे कोणी ह्मणतात त्यांना असें विचारा कीं, ‘ काय हो आपली आई जर मरावयाला टेंकली तर तिला बरी करण्यास मुलान ओषधोपचार करूं नये काय ? स्वमाता आणि स्वभाषा यांत भेद नाहीं. यांत दोघींची ही सेवा करणें हें आपणांस अवश्य आहे. फार काय पण मातेच्याहून ही भाषेची थोरवी जास्त आहे; कारण कीं माता एकवार जन्म मात्र देते, परंतु पुढील सर्व व्यवहार भाषेच्या साहाय्यानेच होतात. एक वेळ आईवांचून सर्व जन्मही काढितां येईल; परंतु भाषेवांचून एक क्षणही जावयाचा नाहीं. आई आपलें रक्षण करिते असें ह्मणावें, तर तिचें सांगोपन बाल्यावस्थेपुरतेंच असतें, परंतु भाषा सर्व अवास्थांत रक्षण करण्यास सदोदीत तत्पर असते. अशाप्रकारें जी आपणांस सदैव उपयोगी पडते, तिला दैवशास्त्र दुर्गति प्राप्त झाली असतां तिची जर आपण ह्यगय केली तर तें उचित होईल काय ? ह्मणून ज्या ज्या ग्रंथकारांस ह्या आपल्या मराठी भाषेचा अभिमान वाटत असेल त्यांनीं माझ्या प्रार्थनेकड नाट लक्ष द्यावें. जोंपर्यंत आपल्या देशाभाषेत उत्तम ग्रंथांची अभिवृद्धि झाली नाहीं तोंपर्यंत लोकमतास योग्य वळण लागावयाचें नाहीं. जे आपल्या मातृभाषेचा आळ्वेर करून परकी भाषेच्या खोळ्या प्रेमाला भुलले आहेत त्यांना सावत्र आईचा तडाखा कसा आहे याचा चांगला अनुभव येऊं द्या. (ह्मणजे मग ते शुद्धीवर येतील.)

जरी भाषा भिन्न झाली तरी अर्थ कांहीं बदलत नाहीं; आणि आपला जो कार्यभाग आहे तो अर्थाकडेच लक्ष दिल्याने साधतो. संस्कृताचें खरें चीज मराठीमुळेच होतें. नाहींतर त्यांतला गूढार्थ कितीकांना समजला असता ? जाऊंया हा वाद; ज्याप्रमाणें एकाद्या फळाच्या साली किंवा टरफळें टाकून देऊन आंतील मगज आपण घेतों त्याप्रमाणें विशिष्ट भाषेसंबंधी वाद टाकून आपण तत्वाचें गृहण करावें. अर्थला जर धान्यकणाची उपमा दिली तर ज्या भाषेत तो सांगितला आहे तिला त्याची साल ह्मणणें शोभेल. जे कोणी अभिमानानें ही वाटाघाट करीत असतील ते करोत, परंतु त्याच्यायोगानें अहं-

काराची मात्र वृद्धि होते, आणि मोक्षमार्गांत अडथळा येतो. कांहीं लोक झगतात काय हो ! ही मराठी कीं काय ! हिचा तर चांगल्या माणसाच्या काना-लाही विटाळ होऊं नये ! पण तिच्या योगानें एकंदर अर्थ किती झटकन समजतो हें कुठें त्या मूर्खांस समजत आहे ? पहा ज्याप्रमाणें अनेकविधरत्नांनी भरलेली तिजोरी एखाद्या हतभाग्यास लाभली तरी तो ती लोखंड ह्मणून टाकून देतो; त्याप्रमाणें जड मूढ लोक पूर्ण ब्रह्मज्ञानानें भरलेल्या काव्यरत्नावलीचा ती केवळ मराठी म्हणून अन्हेर करितात. अंगणांत परीस सांपडला अगर रस्त्यांत चिंतामणि मिळाला, अथवा विहीरींत अत्यंत गुणकारी अशी उजवी वेल प्राप्त झाली तर ती घेण्यास जर कोणी कचरत नाही; मग मराठींत अनायासानें ' एकमेवाद्वितीयम् ' हें तत्त्व कळून अनुभवासहित आत्मज्ञान सहज मिळत आहे तर त्याचा कांही आन्हेर करावा ? मराठींत व्याकरण शिकण्याची खटपट केव्हाशिवाय सर्व शास्त्रें समजतात, हा सत्समागमाचा प्रभाव होय.

४

हे परमेश्वरा ! तुझें गुणवर्णन मराठींत करूं लागलों कीं तिचें सौंदर्य पाहून जीत तुजविषयींच्या ज्ञानाचें भांडार भरलेलें आहे अशा वेदवाणीसही मत्सर उत्पन्न होतो. देवा आधीं तुझें नामच स्वभावतः गोड आहे, आणि त्याच्यांत भाषामाधुर्याची भर पडल्यावर मग काय विचारतां ! त्याच्या श्रवणानें आणि कीर्तनानें प्रेमाचें भरतें येतें. गोकुळांतील गोपी काय वेदशास्त्र पढल्या होत्या ? परंतु त्यांची उत्कट भक्ति पाहून वेदवेत्ता साक्षात् तुझा मानस पुत्र जो ब्रह्मदेव त्यानेंही त्यांचे पायांची धूळ मस्तकावर धरिली. गर्जेद्रास मोक्ष मिळाला, त्यानें कोटल्या हो शास्त्राचे अभ्ययन केलें होतें ? ध्रुवानें अडळपद कसल्या हो विद्वत्तेवर मिळविलें ? कुब्जेनें रूपावलि समासचक्र घोकिलें होतें काय ? ज्ञानाभिमानानें ऋषि मोक्षास आंचवले; परंतु त्यांच्या वायकांनीं, अक्षर शत्रु असूनही, अनन्य भक्तीच्या जोरावर, अक्षय्य आनंद मिळविला. यावरून एकंदरीत भक्तीचा महिमा विशेष आहे हांत तिळप्राय संशय नाही; , तुझ्या चकोररूपी भक्तांस तूं चंद्रासारखा आल्हादकारक आहेस, अथवा मयूररूपी भक्तांस तूं मेघासारखा सर्वत्र दिसून आनंद देतोस; ह्मणून हे परमेश्वरा ! तुझ्या प्राप्तीचें खरें साधन विशिष्ट भाषा नसून प्रेमाचा जिव्हाळा हें होय.

संस्कृतांत ज्यांनी काव्ये केलीं ते मात्र खरे कवि, मग मराठी कविता करणारे खोटे कीं काय ? सोन्याचीं फुलें केलीं तर त्यांत हीं नवीं आहेत तीं जुनीं आहेत असा भेद करितां येईल काय ? (कारण सोने नेहमीं सारखेंच असतें तसें कवित्वहि असतें). कपिल गाईचें तेवढें दूध ह्मणावें मग इतर रंगाच्या गाईचें काय पाणी ह्मणावयाचें ? रंग, रुचि, व माधुर्य हीं दोहोंत एकच नसतात काय ? कोणी ह्मणतात संस्कृतभाषा देवापसून उत्पन्न झाली; मग मराठी कोणी चोरानें केली कीं काय ? जाऊं या पण हीं अभिमानानें मूढ झालेल्या लोकांचीं बोलणीं । या वायफळ बडवडीशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे. ज्या भाषेंत ईश्वराच्या गुणांचे वर्णन केलें आहे. तीच भाषा खरोखर पवित्र व सत्य होय— ती मग संस्कृत असो वा मराठी असो. ईश्वराजवळ भाषाविषयीं भेदबुद्धि नाही; त्यास संस्कृत व मराठी दोन्ही सारख्याच आहेत; ज्या भाषेंत ब्राह्मणिरूपण केलें आहे अशी कोणतीही भाषा त्यास आवडते. माझी मराठी भाषा अत्यंत उत्कृष्ट आहे; व ती ईश्वरविषयक ज्ञानानें ओतप्रोत भरलेली आहे; त्याचे खरें स्वरूप संतजनांनाच कळेल; आणि त्यांच्याचसाठीं मी हा ग्रंथ रचिला आहे.

हिमालयपर्वतावर असणाऱ्या पुष्पयुक्त लतांनीं ईश्वराचें नामस्मरण करा. आनंदानें भ्रमण करणाऱ्या गव्यांनीं तुझीं ईशस्तवन करा ! हे मेघांनीं तुझींही अंतःकरणापासून परमेश्वरास भजा आणि या कामांत सुवर्णासारखी चमकणारी तुमची भैत्रीण विद्युलता ही तुझांस मदत करील.

हे नगाधिपा परमेश्वराची आराधना करण्याचीं साधनें तुजजवळ आहेत; तेव्हां शांत अंतःकरणानें त्याचें तूं पूजन कर; तुजवर जे निरनिराळे (कृष्ण, श्वेत) चंदन आहेत त्यांची उटी देवास लाव व नंतर गंगाप्रवाहांतील पवित्र जलानें स्थावर तूं अभिषेक कर.

नंतर तुजवर असणाऱ्या हरिणांच्या नाभीमधील कस्तुरी घेऊन देवाच्या कपाळीं काळा ठिपका लाव; मग उत्तम सुवासिक फुलांची माळ करून ती त्याच्या गळ्यांत घाल; आणि कृष्णचंदनाचा धूप दाखवून तूं देवास संतुष्ट कर; मग भेघभार्या विद्युलता ही चमकून आपल्या तेजानें देवास आरती ओवाळील.

७

उन्हाळ्यांत तुझे पाणी आटून जाऊन आज जे हें विस्तीर्ण पात्र दिसत आहे ते सुखून कोरडे ठणठणीत पडेल: मग या प्रवाहाच्या जागी मोठमोठाल्या धोंड्याच्या रांगाशिवाय दुसरे कांहींच दिसणार नाही. त्यावेळीं तुझ्याजवळ एकही प्राणी येणार नाही हें पक्के ध्यानांत ठेव. या तुझ्या वैभवाचा अंत समीप आला आहे, तर वा ओढ्या ! गर्व टाकून दे आणि माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेव.

सांप्रत, फुललेल्या लता तुला मोठ्या हर्षाने कुमुमांजलि अर्पण करीत आहेत; वायु तृणाच्या चवरीने तुजवर चामर ढाळीत आहे; तुझ्या प्रवाहावर सूर्य किरण सोन्यासारखे शोभत आहेत. परंतु हे परपुष्टा ! हें सर्व वैभव क्षणभंगुर आहे; ह्याणून मोठ्या नम्रतेनें परोपकारकडे त्याचा विनियोग कर.

हल्लीं गर्वांनें तूं इतका फुगला आहेस कीं तूं आपल्याला सागरच समजत आहेस, परंतु तीन महिन्यांनीं तूं अत्यंत क्षीण होऊन जाशील. मेघाच्या प्रसादाने तुला हें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे; तर त्यांत तूं लीनतेनें वाग, सर्वांच्या उपयोगी पड व कीर्ति संपादन कर.

८

हे कवितादेवि ! हर ! हर ! तूं किती तरी हतभागी आहेस ! काय तुझे हें फुटके नशीब ! कीं या भूतलावरील नररत्न काळाने चोरून नेलें असतां आपले दुःखोद्धार पयरूपाने प्रगट करण्याचा दुर्धर प्रसंग तुजवर आला आहे ! ज्या इंग्रजी भाषेनें आपल्या विस्ताराने सर्व भूमंडळ व्यापिले आहे, व जी इतकी मानी स्वभावाची आहे कीं ती आपपर ओळखित नाही, तिला आपली पायधूल झाडणारी दासी बनविणारे रानडेकुलावतंस एकटे माधवरावच होत. (इंग्रजी भाषा त्यांच्याकडे पाणी भरीत होती.)

जिचा वर्ण (सौंदर्य पक्षी अक्षरे) अलंकार, गण (देवगण, पक्षी वृत्ते) रसिकपणा (शृंगारादि) इ. गुण पाहून प्रत्यक्ष देवांस सुद्धा मोह पडतो अशा संस्कृतभाषासुंदरीचे प्रेम ही या अद्वितीय नरत्रेष्टाने संपादिलें होतें. त्यांच्या मनांत मराठी वाङ्मयाबद्दल प्रेम अखंड वास करीत होतें व त्यांनीं त्यास अत्यंत दुर्लभ असा मान मिळवून दिला (एम. ए. च्या परीक्षेत) पश्चिमेकडील व पूर्वेकडील देशांतील तत्वज्ञान व कायदे त्यांच्या पुढे सदैव हात जोडून उभे असत.

कवि ह्मणतो ' मला असें वाटतें कीं इतके दिवस सर्वविद्या त्यांचे जिब्दार्थी मोठ्या सुखानें नांदत होत्या, परंतु हर ! हर ! तो त्यांचा आश्रय नाहीसा झाल्या-मुळें त्या आतां देशोधडीस लागल्या आहेत.

९

याप्रमाणें मद्रदेशच्या राजाची कन्या सावित्री हिनें आपल्या सासूसासऱ्यांची पंरवानंगी घेतली. तिची शरीरयष्टी फार नाजूक होती. तिचें पातिप्रत्य सर्व लोकांत गाजत होतें. त्रेंतेवेकल्यें नियम उपवास इ. धर्मकृत्यें करून ती इतकी पवित्र झाली होती कीं तिच्या योगानें सर्व पृथ्वीच धन्य झाली. यमधर्म-सही संतुष्टकरून त्याचा कृपाप्रसाद मिळविण्यास ती योग्य झाली होती. आपल्या आवडत्या पतीला मृत्यूच्या जबड्यांतून सोडविण्याचें तिच्या अंगीं सामर्थ्य होतें, ह्मणून ती त्याजबरोबर वनांत जाण्यास निघाली. ती आपल्या पतीस शोभणारी बायको होती. प्रसंग पडल्यास पतीचे प्राण रक्षण्यासाठीं ती सार्ध्वां आपल्या जिवावर पाणी सोडण्यास अथवा प्रत्यक्ष अग्नीतही उडी टाकण्यास तयार होती. त्यावेळीं आपल्या पतीवरोबर जरी वनशोभा पहाण्याच्या मिपानें ती निघाली होती तरी अंतर्त्यांमीं काळजीनें जें काहूर मांडिलें होतें त्यामुळें ती अस्वस्थ व म्लान दिसत होती. परंतु धीर न सोडतां प्रत्यक्ष काळासही तोंड देण्यास तिनें कंवर बांधिली. याकरितां आपल्या पतीच्या मागोमाग ती चालली व त्याचा वियोग एक क्षणभर ही तिला सहन होईनासा झाला. मार्गानें जात असतां एकामागून एक जे नानातऱ्हेचे वृक्ष लागले त्यांपैकीं हा फळांनीं लवलेला वृक्ष कोण ? ह्या सुंदर पुष्पित वृक्षास काय ह्मणतात, ह्या वृक्षाभोवतीं गच्च पसरलेल्यालता वेलींची नांवे काय ? हे झुपके व ही झुडपें कसली आहेत ! असे निरनिराळे प्रश्न करित करित व हातास येणारी फळे व पुष्पें वेंचीत वेंचीत आणि अरण्यांतील पक्ष्यांचें सुस्वर गायन ऐकत ती वनाच्या मध्यभागीं येऊन पोहोचली व तेथें एका झाडाखाली बसली.

१०

खरोखर तुझे भव्य शरीर व तीव्र गति पाहून दिग्गज मनांत खजिल होऊन आपल्या माना खालीं घालतील.

निरनिराळ्या रंगांनी चमकणारे नील इंद्रधनुष्य जे तू धारण केलें आहेस त्यानें तुझ्या देहास अवर्णनीय शोभा आली आहे.

हे घना त्याच्या योगानें पूर्वी वृंदावनांत श्रीकृष्ण मोराच्या पिसांचा मुकुट घालून जसा सुंदर दिसला तसा तूही दिसशील.

शेतकऱ्यांच्या बायका जरी साध्याभोळ्या आहेत तरी तुला त्या सप्रेम दृष्टीनें जणू काय गिळूनच टाकितील.

त्यांच्या काबाडकष्टांचें चीज करणें सर्वस्वी तुझ्या हातीं आहे म्हणून हे मेघा नांगरल्यामुळे ज्यांचा सुगंध सुटला आहे अशा त्यांच्या भूप्रदेशावर [माळांवर] तूं क्षणभर वृष्टि कर.

ज्या अमरकंटक पर्वतावरील वणवा तूं आपल्या जलवृष्टीनें विज्ञाविलास तो पर्वत तुला आपल्या मस्तकावर धरील.

सामान्य मनुष्य सुद्धा उपकर्त्या पुरुषास आपली कृतज्ञता दर्शवितो. मग तो थोरमनाचा (पक्षां अत्युच्च) पर्वत तुझे उपकार विसरेल काय !

त्या आम्रकंटक पर्वताच्या सर्व पृष्ठभागावरील आंब्यांचीं झाडे पिकलेल्या आंब्यांनीं लवलीं आहेत; व तुझ्या स्पर्शामुळे त्याचीं शिखरे तुझ्यासारखीच श्यामवर्ण झालीं आहेत.

११

जन्मादि रहित जो रामचंद्र हा राज्य करीत असतां सर्व दरिद्री लोक श्रीमंत झाले; रोगी निरोगी झाले; अज्ञानी लोक ज्ञानसंपन्न झाले; गाई घागरभर दूध देत असत; पृथ्वीवर धान्य व रस यांची विपुलता झाली; व शरयूच्याकाठीं नेहमीं यज्ञयाग होत असल्यामुळे त्रैलोक्यास आनंद होत असे.

वृक्षवेली, फुलांनीं व उत्तम आणि मधुर अशा फळांनीं भरलेल्या असल्यामुळे फार मनोहर दिसत. आईबापांना आपल्या देखत आपल्या मुलाबाळांचा मृत्यु पहाण्याचा प्रसंग कधी येत नसे; वंध्यांना पुत्रकळ संतती झाली; चारी वर्णातील लोक आपापले धर्म पाळण्यांत दक्ष असत; व ते रामाच्या अमृततुन्य कथा नेहमीं आनंदानें ऐकण्यांत मग्न असत.

रामराज्यांत सर्व लोक पुण्यशील असल्यामुळे पातक देशोध्दीस लागले; काबाडकष्ट करण्याचें कोणालाच कारण पडलें नाहीं; सर्वच लोक सुखी असल्या-

मुळें आतां आपण रहावें तरी कुठें अशी चिंतेसच पंचाईत पडली; संकटाची तर नांगीच मोडून गेली; व भीतीनें तर आपलें तोंड काळें केलें. अयोध्येत रामचंद्र आपल्या आतपबंधूसह जेव्हां राज्य करीत होता त्या वेळीं लोकांची अशी स्पृहणीय स्थिति होती.

१२

जिच्यांत उत्तमवर्ण व पद्यांचे चरण आहेत (पक्षी जिच्या पायांत सोन्याचे पेंजण आहेत), जी श्रौल्यांचें मन उत्तमप्रकारें रिझविते (पक्षी जिचा स्वर कर्ण-मधुर आहे) व जी त्यांस आवडते, जीत अत्यंत कोमल स्वर आहेत (पक्षी जी नाजूक आहे); जिच्यांत उत्तम काव्यगुण असून जी उत्तम वृत्तांत रचली आहे; (पक्षी जी अनेक गुणानीं युक्त आहे) जी सुंदर आहे, जिच्यांत गौडी वगैरे उत्तम काव्य रीति असून नाति सांगितला आहे (पक्षी जी नीतिमान व उत्तम चालीरीतींची आहे) जिच्यांतून शृंगारादि नऊ रस पाझरत आहेत (पक्षी जी नवरसांत कुशल आहे) अशी 'संमोहलहरी' नांवाची (पक्षी भुलविणारी) उत्तम कवीनें रचेली (पक्षी सदुणी गृहस्थाची मुलगी कविता मजकडे त्वरेनें आली आहे.

हे सत्कर्वांनें रचलेल्या 'संमोहलहरी' तूं कविजनांच्या मनाला अल्हाद देणारी आहेस. तुझ्या दर्शनानें माझें मन आनंद सागरांत मग्न होऊन गेलें आहे; व मजसारख्या गरिवाच्या घरीं तूं आपली पायधूळ झाडलीस हें पाहून मला अत्यानंद झाला आहे.

सोन्यामोत्यांनीं भरलेला आपल्या पित्याचा उत्तम राजावाडा टाकून आमची पर्णकुटी तुला आवडली तरी कशी ? ह्याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. हे कल्याणदायिनी या आमच्या वनांतोल मधुर वकुल आणि पुष्प व सुगंधयुक्त सुंदर लतागृहे तुला सुखकारक होवोत !

१३

जीं सुवर्णकमलें स्वर्गांतील गंगेंत उगवतात व ज्यांचे देठ, चिसतंतु आणि कंद मऊ असतात त्यांवर आझी उपजीविका करितों; ह्मणून हे राजकन्ये ! आमचे देह सुवर्णमय आहेत. कारणाच्या ठिकाणीं असलेले गुण कार्यांमध्ये अवश्य येतातच.

‘ हे नळ राजा तुझा यशोमयहंस मानससरोवरापर्यंत क्रीडा करीत येतो तो खुशाल येवो; परंतु “ मानससरोवरावरील हंस सुवर्णकांति ” असतात अशी जी आमची कुलाची कीर्ति आहे ती तो खोटी पाडतो (कारण यशोमय हंस आपल्या शुभ्रवर्णाने आम्हांसही शुभ्रत्व आणितो) ह्मणून त्याला आंघोळ घर ’ अशी तक्रार करण्याकरितां मी पृथ्वीवर आलों आहे. (नळाची कीर्ति मानस सरोवरापर्यंत पोहचली आहे हें तात्पर्य.)

या नरश्रेष्ठ नळाच्या असंख्य गुणांस लुब्ध होऊन त्याचेच जवळ मी चाकरीस राहिलों. या चतुर पुरुषास पाहून कोणास आनंद होणार नाही! व त्यास उत्पन्न करणाऱ्या ब्रह्मदेवाच्याही प्रभुत्वाच्या वैभवाचे गुणानुवाद कोण गाणार नाही !

नळ एकटाच लिहात वाचात बसला असला की मी सुवर्णकांति असल्यामुळे मला जवळ येऊं देतो; आणि ह्मणूनच त्यानें मला आपला मित्र असें समजून माझ्या कानांत आपले हृद्गत सांगितले.

पूर्वी पामूनच नळासंबंधीं गोष्टी तिला लोण्याच्या गोच्या प्रमाणें प्रिय होत्या; परंतु लोण्याची खरी रुचि हंसोदयानंतर (सूर्योदयानंतर) तें विरघळूं लागल्यावर जशी कळते त्याप्रमाणेंच नळाच्या गोष्टींची खरी खुमास तिला हंसोदयानंतर (हंस आल्यावर) कळूं लागली व मग ती त्याचें भाषण मोठ्या, उत्कटेनें ऐकूं लागली.

१४

लक्ष्मण वर सांगितल्याप्रमाणें भाषण करून रंगांगणांत असलेल्या कुशास बोलला की ‘ बाळा आतां दुराग्रह टाकून दे आणि मला शरण ये; व माझ्या धनुष्याच्या दोरीपासून माझे बाण जोपर्यंत मुटूे नाहीत तो पहिल्या युद्धांत धरलले सर्व योद्धे सोडून दे ’

बरील दपोक्ति ऐकून कुशानें असें उत्तर दिलें कीं ‘ तुझी जरी आपल्या पराक्रमच्या लांब लांब वाता सांगतां तरी तुमचें सर्व इंगित मला माहित आहे. जेव्हां रावणानें तुमच्यावर शक्ति सोडली त्यावेळीं तुझी फऱ्यासारखे निश्रेष्ठ पडला होतां. (तुम्हांला तिचा प्रतिकार करवला नाही.)

परंतु जेव्हां मारुतीनें द्रोणागिऱिपर्वत उचलून आणला व जेव्हां त्यावरील औषधींचा रस तुमच्या तोडांत गेला तेव्हां तुझी सुदैवानें शुद्धीवर आलांत.

नाशीक क्षेत्री असताना तुम्ही शर्पणशेचें नाक व कान कापून तिला विद्रुप केलीत या गोष्टींना आपला लौकिक न वाढतां उलट दुर्लौकिक मात्र पसरला. '

हे मर्मभेदक भाषण ऐकून लक्ष्मणास फारच संताप आला, व त्यानें आपलें धनुष्य गज्ज करून एक प्रखर वाण सोडला. त्या वाणाचा वेग इतका होता कीं त्याच्या कटकटाटानें सर्व दिशा गजवजून गेल्या व त्यापासून दुसरे अगणित वाण पृथ्वीवर उत्पन्न झाले.

१५

तुम्होवा ह्मणतात ' मला या लोकाचें नवल वाटते कीं आत्महिताची गोष्ट त्याच्या रवप्रीर्हा येत नाही ! काय हो जबरदस्त यांचा ताटा ! पण अंतकाळीं यांना कोण उपर्योगी पडणार आहे ? काय समजून हे पवडे निष्काळजी होऊन राहिले आहेत ? यमाच्या बोलावण्यास काय हे उत्तर देणार आहेत ! आपणांस हे असंख्य समजत आहेत कीं काय ? यांना एवढी मूल कसली पडली आहे कोण जाणे ? याना ताच्यावर आणण्यास आर्क्षी तरी काय करावें वा ? आह्मांस कोण विचारता ? पण याना कगली वाधा झाली आहे हें तरी आह्मांस काय समजणार ? संसाराला मुक्तता करून घेण्यास हे ईश्वरास काहो भजत नाहीत ? नामस्मरण करण्यास यांचे भाठचे दोन चव्वळ खर्चतात काय ? हे त्याच्या कसे ध्यानांत येत नाहीं हीर जाणे !' तुम्हाराम ह्मणतात हे चौऱ्याशीच्या फेऱ्यांत काहो पडतात ? हे परमेश्वरास काहो विसरले ?

१६

ईश्वर हा त्रिगुणातीत आहे असें जे जाणणे त्यास ज्ञान ह्मणावें; या व्यतिरिक्त सर्व अज्ञान आहे. उदरभरणार्थ लोक निर्भाराच्या विद्या शिकतात त्यांस ज्ञानी असे ह्मणण्याचा परिपाठ आहे खरा; परंतु त्या विद्यांपासून खरे आत्महित होत नाहीं. ज्याच्या योगानें त्या एका अद्वितीय परमेश्वराची ओळख पटते त्यासच ज्ञान असें ह्मणावें; व तेंच ज्ञान उपयोगी पडेल; इतर ज्ञान अगदीं निष्फळ असून केवळ चरितार्थोपयोगी होय. ह्मणून पोटभरावयाची विद्या ही सद्विद्या नाही, तर जिच्यायोगानें तत्काल सर्वव्यापी ब्रह्माची प्राप्ति होते तिलाच सद्विद्या असें ह्मणावें.

अशा खऱ्या ज्ञानाच्या योगानें प्राणी जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटतो; या शिवाय भलतेंसेच बोलणें हितावह नाहीं. असें वायफळ जर बोलावयाचें असेल

तर वेदशास्त्र व पुराण यांची काय किंमत राहिली ? संसारबंधनांतून मुक्त होण्यास प्रथमतः मनुष्याच्या हाती हे ज्ञानशास्त्र आले पाहिजे, ते प्राप्त झाल्यावर मग मुक्तीस वेळ तो काय ? आत्मानात्म विचार न समजणे ह्यास अज्ञान झणावे; तो जाणणे हे ज्ञान होय; परंतु या ज्ञान व अज्ञानाच्या परीकडे जें विज्ञान तेच आत्मस्वरूप होय.

१७

श्रीकृष्ण अर्जुनास झणाले 'वा अर्जुना ! हे घोडे फार थकून गेले आहेत. व ते फार तान्हेलेलेही दिसतात तेव्हा यांना पार्षा पाजण्याची काही युक्ति कर' त्यावर अर्जुनाने उत्तर दिले ('देवा !) मी वारुणास्राचा जप करून येथल्या येथे रणांगणातच त्यांना पाण्याची सोय करितों व ज्याप्रमाणे चवताळलेल्या हत्तीचें महात निवारण करतात त्याप्रमाणे एकाकडे या योऱ्यांचें ही निवारण करितों. (त्याप्रमाणे) दृताश झालेल्या योऱ्यांचे निवारण करून अर्जुनाने विहीर तयार केली. नंतर स्वतः श्रीकृष्णानीं त्या घोड्यांचें जोखट सोडिलें.

(मग) त्यांस पार्षा पाजून त्या कतुर कृष्णाने आपल्या दोन स्वच्छ हातांनी त्यांच्या पाठी धुतल्या; हा विलक्षणप्रकार पाहून गर्व येजे कौतुकाने झणूं लागले "कायहो या अर्जुनाचें गामर्थ्य ! "

(नंतर) दो रणनगाऱ्यांचा आवाज सुरू होऊन युद्धास प्रारंभ झाला. सैन्याच्या हालचालीने उडालेली भूळ इतकी उंच गेली की तिने सर्व आकाश व्यापून गेले, दाही दिशा भुंद झाल्या व सूर्यही निस्तेज झाला. त्यावेळी शत्रूकडील लोक झणूं लागले की 'आतां अर्जुन रथाखाली उतरला आहे व संकटांत आहे तोच त्यास मारून टाका; एकदा तो युद्धास सिद्ध आला की साक्षात् यमाच्याही पाशाचें त्याजपुढे कांहीं चालावयाचें नाहीं. ' (इतक्यांत) श्रीकृष्ण झणाले ' हे अर्जुना ! वध हा मूर्ख व हा जयद्रथः पहातोस काय ? धर नेम. ' अर्जुन झणाला ' हा धरला नेम. ' मग श्रीकृष्णांनीं 'मार' असे सांगितल्याबरोबर अर्जुनाने जो अर्ध चंद्राकृति बाण सोडला त्यानें जयद्रथाचें मस्तक उडून गेलें.

१८

निंदकाची जीभ मनावर बसलेले पुष्कळ वर्षांचे पापांचे जाड थर असे खरवडून काढते की तसे पुन्हा प्रयत्नाने ही मनाला सांचवितां येणार नाहींत. तसेंच

ती मोठ्या कौतुकानें परहित करावयास निरपेक्ष बुद्धीनें आह्वाला उत्तेजन देते. ह्मणून हे निंदका साधूनां प्रिय अशी तुझी ही जीभ चिरायु होवो !

लोक नको नको ह्मणत असतां त्यांच्या पातकांचें ओझे जे आपल्या डोक्यावर घेतात; हा लहान तो मोठा अर्शा भेदबुद्धी ज्यांच्याजवळ वास करित नाही; मोठ्या परिश्रमानें मिळविलेले आपलें पुण्य वेंचतांना ज्यांस बिलकूल दिक्कत वाटत नाहीं; अशा रीतीनें केवळ लोककल्याणासाठीं ज्यांचा जन्म आहे, व अशी ज्यांची परोपकारबुद्धि आहे, व जे साधूंचे मित्र आहेत; अशा निंदकांची निंदा करणें तुझांस शोभतें काय ! हे कविजनहो ! हा आपला मार्ग अप्रशस्त आहे.

आह्वां रामभक्तांना परमेश्वराची स्तुति मात्र आवडते; स्वतःच्या स्तुतीची तर आह्वां मुळींच पर्वा करित नाहीं; असे असतां हे निंदका जर तूं जिच्यापासून पापाचा क्षय होतो व पुण्याची जोड होते अर्शा निंदा आमाची केलीस तर त्याबद्दल आह्वांस खेद न वाटतां उलट आनंदच होईल; परंतु 'निंदकांस स्वर्गलाभ न घडतां अधोगति मिळते' हें वेदवचन पाहून मात्र आह्वांस अत्यंत दुःख होतें

१९

जो अशा पूज्य ऋषिवृंदांत शोभत होता, जो सर्वविद्वानांत श्रेष्ठ होता, ज्याचें अंतःकरण पवित्र होतें, जो जगप्रसिद्ध होता, ज्याचा प्रभाव फार मोठा होता, जो सिद्धाश्रमात आनंदानें कालक्रमणाकरी, ज्याचा तप प्रभाव सूर्यासारखा कडकडीत होता मात्र सूर्याच्या टिकणी असणारें उदयास्ताचें वैगुण्य त्यांत नव्हतें; कलाचें निवासस्थान असल्यामुळे आनंददायक अशा त्याला चंद्राची उपमा देतां आला अमती परंतु चंद्राचे वृद्धिक्षय त्याचे टिकणीं नसून त्याचें तेज नित्य वाढणारें होतें. सामर्थ्यांत तो इंद्राच्या वरोवरीचा, परंतु इंद्राप्रमाणें परस्त्रीगमनाचे पातकानें मात्र तो पतित झाला नव्हता; प्रीतमृष्टि निर्माण केल्यामुळे तो ब्रम्हदेवाची योग्यता पावला, परंतु त्याच्याप्रमाणें त्यानें स्वकन्येचा अभिलाष मात्र केला नाहीं; अशाप्रकारे ज्याचे वर्णन केलें जाह् अशा अत्यंत शुचिर्भूत, पुण्यशाल, सतास्वयंवाचे कौतूक पहाण्यास आलेल्या दिव्यामित्र ऋषीला सकलगुणालकरणमंडित विदेहदशचा राजा जो जनक त्याने साष्टांग नमस्कार घातला.

मी आपल्या आयुष्याचा मार्ग क्रमीत असतां यौवनारण्यांत येऊन दाखल झालों; तेव्हां मला मदमत्सररूपी, भुकेनें चवताळलेल्या व खादाड अशा क्रूर जनावरांनीं पछाडलें. त्यांनीं पाठलाग केल्यामुळे जो मी धाऊं लागलों तो विषयरूपी घाटावर येऊन थडकलों. त्या ठिकाणीं तर कामक्रोधादि वाघांची गर्दी पाहून मी गर्भगळीत होऊन गेलों. नंतर स्वधर्मपथानें चालूं लागलों तों याठिकाणीं कामरूपी चोरांनीं मला जखडून टाकिलें; व थांब थांब झणून त्यानें इतकें आडविलें कीं शेवटीं हे देवा तुझ्या भेटीस मी मुकलों. क्षणभर डोळे उघडून पाहूं लागलों तों मायामोहरूपी सर्प माझ्या नरडीचा घोंट घेत आहे असें आढळलें त्यानें शेवटीं डांसा तोडलाच आणि त्यायोगांनं मला अत्यंत विषवाधा होत आहे. शेवटला झटका आला नाहीं तों देवा धावून ये आणि कांहीं उपाय कर. 'माझा वाली विद्रल आहे' असा नामदेव मोठ्यानें धांवा करीत आहे.

आत्मसंयमन, सद्वर्तन, सहनशीलता, परोपकारबुद्धि, मर्मज्ञता, सुविचार, दयालुत्व वगैरे गुण ज्यांच्या अंगीं पूर्णपणें बाणलेले असतात त्यांनाच श्रोते ही संज्ञा योग्य आहे. प्रथातील रहस्य जाणण्याचें सामर्थ्य त्यांचेच अंगीं असतें व त्यांना तें कळलें कीं त्यांचा ठसा त्यांच्या मनावर एकाद्या ताम्रपटाप्रमाणें अगर दगडावरील कोरलेल्या चित्राप्रमाणें अथवा घटिकायंत्राच्या छिद्राप्रमाणें कायमचा असतो; चाकी अभिषेकपात्रांत कितीही पाणी घातलें तरी कांहीं वेळानें तें गळून कोरडें ठणठणीत पडतें; अथवा पावसाचा थेंब कमळाच्या पानावर पडला न पडला तोंच तो खालीं पडून जातो; किंवा वुर्णसांत दाभण भोंसकला आणि लागलाच काढला तर छिद्र पडलें होतें किंवा नाहीं हें जसें समजत नाहीं; त्याप्रमाणें श्रोते या संज्ञेस जे अपात्र असतात त्यांची स्थिति असते. त्यांच्यांत रसिकताच नसते. भोंपळा पाण्यांत हातानें दावून धरावा तोंपर्यंतच तो तेथें रहातो व हात सोडतांच तो वर उसळून येतो, त्याप्रमाणे ते जरीं कथाप्रसंगीं आत्मसंयमन करितात तरी कथा संपतांच त्यांचें मन पुन्हां उच्छृंखल होतें. (याच्या उलट) स्वाती नक्षत्रांत शिंपल्यांत पावसाचा एक थेंब जरी पडला तरी त्याचें मोती बनतें; किंवा पाण्यावर एक तेलानाच बिंदु टाकिला कीं तो लगलाच सर्वत्र पसरतो, त्याप्रमाणें

सच्छ्रोत्र्यांच्या कानांत एक शब्द पडला तरी त्याचा अर्थ, गर्भाप्रमाणे वाढीस लागतो व समुद्रातून लक्ष्मी उत्पन्न झाली त्याप्रमाणे क्षणोक्षणीं त्यांतून त्यांस बोध मिळतो. अशाप्रकारे ज्यांचें वर्णन केलें आहे अशा सच्छ्रोत्र्यांस हा ग्रंथ सादर केला आहे अयोग्य जे असच्छ्रोत्रे आहेत त्यांच्यासाठी हा मुळांच केलेला नाही.

२२

हे देवा ! तुझ्या गुणांचें यथार्थ वर्णन करण्यास त्रैलोक्यांत ही कोणी समर्थ नाही असें पाहून 'स्तवार्थं तुझिया तुझ्यागम कर्मा कर्मा जन्मती' असेंच ह्यण-ण्याची पाळां येते. शेष आपल्या हजार तोंडांच्या घमंडीवर तुझे गुणवर्णन करण्यास गेला परंतु व्यर्थ धर्मा होऊन त्याच्या जिव्हा मात्र दुखंड होऊन गेल्या. हे देवा तूं चर्मचक्षुंस दिग्मत नाहांग, तूं अचित्य आहेस, तुझा पार व अंतर्हा लागत नाहीं, तूं त्रिगुणांच्या पलीकडे आहेस, तूं मन्य व ज्ञानमय आहेस. असें आहे तरी तूं आपल्या लीलेनं रामकृष्णादि अवतार धारण करितोस; आणि ज्या ज्या रूपां तुझ्या भक्तांचा भाव जडतो तें तें रूप तूं घेऊन त्याचें कोड पुरवितोस. तुकाराम ह्यणतात देवा ! तुझ्या कृपाप्रसादाशिवाय अन्य उप-यांनीं तुझे दर्शन आह्मांस घडणें नाही.

वृक्षवीजन्यायांत ज्या प्रमाणे आधीं बीज कीं आधीं वृक्ष याचा निर्णय करितां येत नाहीं, त्याप्रमाणेच आधीं देव कीं आधीं भक्त हें सांगतां येणार नाहीं. दोन्ही ही परस्परांत अंतर्भूत आहेत. अथवा देव भक्तांच्या ऐक्यास जलतरंगाचा दृष्टांत देतां येईल; किंवा बिंबप्रतिबिंब भाव देव भक्तांमध्ये आहे असें ह्याटलें तरी चालेल. कारण तुकाराम ह्यणतात बिंब अदृश्य झालें कीं त्याचें प्रतिबिंबही त्याच्यांतच लीन होतें.

२३

नंतर पांचवा ऋतु जो पावसाळा तो आल्यावर पश्चिम दिशेकडून झंझावात सु-दून आकाशांत ढगांवर ढगें येऊं लागलीं. सर्वभूतलावरील पाण्यानें भरलेला असा मेघरूपी व्याध आकाशांत येऊन मृगाचा पाठलाग करण्यासाठीं आकाशभर इकडे तिकडे धावूं लागला. (पक्षीं-मृगनक्षत्रापाठीमागून आकाश मेघांनीं भरून गेलें) हातांत इंद्रधनुष्य घेऊन मृगी व मृग यांच्या पाठीवर मोठ्या वेगाने धावत जाऊन मेघव्याध जलरूपी बाणांची त्यांच्यावर वृष्टी करीत आहे. (पक्षीं-रोहिणी व मृग

नक्षत्र लागल्यावर आकाशांत इंद्रधनुष्य दिसते व पजन्यांचा सपाटा सुरू होतो.) सूर्य किरणाचा समूह हाच कोणी मृगंचा कळप तो भीतीने व्याकूळ होऊन अगदी निस्तेज झाला व अत्रामार्गे जाऊन लपू लागला (पक्षां. सूर्य अत्राच्छादित अस- त्यामुळे निम्नभ झाला.) अथवा वग्घातल हीच कोणी सालुंका (शिवलिंग ज्यांत वसविलेले असते ती बैठक.) व तिच्यावरील पर्वतरामूह हेच शिवलिंग आणि त्या शिवलिंगावर आकाशरूपी अभिषेकपात्राने इंद्राने अभिषेक आरंभिला आहे असें रूपक केले तरी शोभेल. (इंद्र हा पर्जन्याधिपति आहे या गोष्टीस अनुलक्षण हे रूपक केलेले आहे). मोर, चातक, कवुतरें, वेडूक आपल्या आनंद- कल्होळाने जणूकाय मेघ हा सर्व जगाचा पोशिदा आहे असें सर्वास विदित करूं लागले. विजांचा कडकडाट व मेघांचा गडगडाट सुरू झाला आणि गंगादि नद्यांचीं पात्रे दुथडी भरून वाहू लागलीं. अनेक तरुलतापल्लवांनी युक्त अशी पृथ्वी जणू हिरवा शालूच नेसली आहे की काय असें वाहू लागले; आणि लोक- रक्षणार्थ पृथ्वीवर फळफळावळ भार्जापाला यांची रेलचेल उडून गेली.

२४

आहो असें पहा की दिवस संपल्यावर रात्रीची पाळी उरते व ज्याप्रमाणे दिवस आणि रात्र या दोहोंशिवाय तिसरा प्रकार असणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे जेथे ज्ञान नाही ते सर्व आज्ञानच आहे; तथापि त्याची थोडीवहुत लक्षणें सांगतो. आपली प्रतिष्ठा वाढावी म्हणून आपणांस लोक मान केव्हां देतील याची जो वाट पहात वसलेला असतो व कोणी मोठेपणा दिला असतां ज्यास समाधान होतें; पर्वताचीं शिखरें जशीं अत्युच्च व ताठ असतात तशी आढ्यता व ताठपणा ज्याच्या अंगां असतो तो अज्ञानाने परिपूर्ण आहे असें समजावें. ज्याप्रमाणे कांहीं लोक आपल्या धार्मिकतेच्या प्रसिद्धीसाठीं पिंपळाम पार बांधितात आणि त्याची मुंज करितात त्याप्रमाणे जो आपल्या धर्मकृत्याची प्रत्ये- काजवळ थोरवी गात असतो, किंवा मोरपिसांचा कुंचा जसा देवळांत सार्वजनिक उपयोगासाठीं उभाकरून ठेविलेला असतो त्याप्रमाणे आपलें दातृत्व जो सर्वतोमुखी करितो. जो आपल्या विद्वत्तेचें स्तोम माजवितो, व पुण्याची थाळी पिटतो, व प्रत्येक कृत्यांत ज्यास प्रतिष्ठेची हांव असते, जो आपल्या अंगास मुंगधि द्रव्ये फांसतो परंतु लोकांची सेवा करण्याची पाळी आली असतां आंग चोरतो;

असा जो पुरुष आहे तो अज्ञानाची केवळ मूर्ति आहे असे समज. आणि अरण्यांत वणवा लागला कीं सर्व चराचर वस्तु जळून जातात. त्याप्रमाणें ज्याच्या वर्तनानें सर्व जगास दुःख होतें तो सहज जें कांहीं बडबडतो तें पहारेच्या टोकाहूनही ज्यास्त टोंचतें आणि त्याचा हेतु पाहूं गेलें तर तो विषाप्रमाणें मारक असतो. अशा पुरुषाचे टिकाणीं अज्ञानाचा सुकाळ असतो; तो अज्ञानाचा सागरच होय व तो हिसेचें माहेरघर असतो.

२५

त्याप्रमाणें जो सिद्धांत तुझ्यांस पटेल तो आपण घ्यावा जो आपल्या कसोटीस न उतरेल तो मला परत करावा; समज (ज्ञान) नसणें हीच लहानाची सामान्य व्याख्या होय आणि जरी अज्ञानमूल असलें तरी त्याला पाहून आईवापांस आनंद होत नाही काय ? उलट त्याचें तीं कौतुकच करितात. त्याप्रमाणें तुझीं साधुसंत माझे मायवाप आहां आणि तुमच्या जवळ लडिवाळ पणानें जें मी बडबडतां त्याचाच हा ग्रंथ आहे असें समजा.

अहो ! महाराज ! आपल्या सारख्या सर्वज्ञ मंडळीस ' लक्ष द्या ' असें जें मी सांगतां तें सांगणें आढ्यतेचें नसून ती लडिवाळपणाची नम्र विनंती आहे. अहो ! समर्थ श्रोते हो ! आपल्यासारखें सुखसरोवर मला प्राप्त झालें आहे ह्मणून मी यथेच्छ सुखसेवन करित आहे; आणि याठिकाणींही जर मी भिडस्तपणा धरला तर माझी तृषाशांति होण्यास अन्य स्थळ कोठें आहे ? चाकी मुलाचे बोबडे शब्द ऐकून आणि त्याला वेडीं वांकडी पाउलें टाकतांना पाहून कौतुकानें आईच्या चित्तास जसा आल्हाद होतो, त्याप्रमाणें आपल्यासारख्या संतजनांची कृपादृष्टि कशी तरी मजवर व्हावी या आशेनें मी आपणाशीं सलगी करित आहे. नाहीतर आपल्यासारख्या सर्वज्ञ श्रोत्यांस मी ह्मणजे कांहीं सांगावें असें नाही. सरस्वतीच्या मुलास ' श्री गणेश ' चा धडा देऊन का विद्या शिकविली पाहिजे ?

गद्यानुवाद

१

तुकाराम रामदास यांच्यासारख्या भक्तिमान् संतांनीं आपले ग्रंथ मराठींत लिहिल्यामुळें तिला वेदांची योग्यता आली आहे. मुक्तेश्वर पंडित व पंत

यांनी काव्यद्वारा तिच्यांत रस व प्रसाद ओतल्यामुळे संस्कृत भाषेचा भारदस्तपणा तिला प्राप्त झाला आहे. तेव्हां ओजस्, गांभीर्य व माधुर्य या गुणांची याचना इतर भाषांजवळ करण्याची तिला आतां मुळीच अपेक्षा राहिलेली नाही. हें विधान आझीं वृथाभिमानानें केले आहे असें ज्यांना वाटत असेल त्यांनीं जर मोलस्वर्थ व कयांडी यांच्या कौशांतील प्रस्तावना वाचून पाहिल्या तर त्यांची संशयनिवृत्ति होऊन मराठीची खरी योग्यता त्यांस कळेल, परंतु इतके श्रमही घेण्याची कळकळ अनेकांच्या अंगीं नसते. तेव्हां अशा मंडळीच्या निंद्य अज्ञानामुळे व हेकटपणामुळे मराठीची हेळसांड होत आहे. हे लोक तिच्या उत्कर्षार्थ झटावयाचें टाकून उलट आपली इतिकर्तव्यता झाली, आपण मोठे जाडे विद्वान आहोंत अशा समजुतीनें पक्के आळशी बनले आहेत. या कारणामुळे मराठीचा उत्तरोत्तर न्हास होत चालला आहे.

२

एकदां ग्रंथवाचनाचें खरें रहस्य कळलें कां त्यापासून वाटेल त्या मनुष्यास शान्ति, सुख व समाधान हीं मिळवितां येतात. स्वर्गीयसुख मृत्युलोकांत फक्त ग्रंथालयांतच मिळतें; दुःखाचा लेश कोठें वास करित नसेल तर तो ग्रंथालयांतच होय; या संसारसागरांतील प्रचंड लाटांचे आघात चुकविण्यास ग्रंथालयासारखा दुसरा आसरा नाही. त्याच्याठिकाणीं उच्चर्नाचपणाचें वैषम्य वास करित नाही. घनदौलतीची भीड तें धरित नाही. त्याला भूलोकावरील स्वर्ग बनवितां येईल, मात्र त्याचा सदुपयोग केला पाहिजे. याठिकाणीं अनेक प्रसिद्ध राजकारणपटु, कवि व ज्ञानी लोक काय म्हणतात हें प्रत्यक्ष भेटीनें समजतें, विचारी पुष्पांचे विचार कळतात, व प्रगल्भ आणि बुद्धिमान् मनुष्यांनीं आपल्या कल्पनाचातुर्यानें निर्मिलेल्या फलाचा आस्वाद आपणांस घ्यावयास मिळतो.

३

कर्णेंद्रिय द्वारा मनुष्यास पुष्कळ ज्ञान मिळतें. ईश्वरानें मनुष्यास ज्या देणग्या दिल्या आहेत त्यांत वाचेची देणगी अगदीं बिनमोल आहे. तिच्यामुळे एकाचें मनोगत दुसऱ्यास सहज समजतें. मनुष्याच्या ज्ञानाची वृद्धि मुख्यतः कर्णेंद्रियाकडूनच होते. शिक्षकाचे शब्द कानीं पडल्यावरच आपले शिक्षणास प्रारंभ होतो हें कोणास माहीत नाही असें नाही. लिहिण्याची युक्ति जोपर्यंत कोणास ठाऊक नव्हती तोपर्यंत सर्वास श्रवणानेंच ज्ञानार्जन करावें लागे. लेखन कला साध्य झाल्यावर ज्ञान देण्याचा व तें चिरायु करण्याचा जो नवीन मार्ग सुरू झाला तो सर्वश्रुतच आहे.

यथार्थदीर्घिकेने वाचकांचे केवळ चित्तरंजन करावे हा ग्रंथकाराचा उद्देश नसून लोकांस गांतेचे यथार्थ ज्ञान करून देण्याचा मात्र त्याने विडा उचलला होता. तदनुसार त्याने आपल्या कल्पनेच्या भराच्यास पुष्कळच दावांत ठेविले. अलंकाराचा उपयोग रसोद्दीपनार्थ न करितां केवळ स्पष्टार्थाकरितांच केला असल्यामुळे कवीने त्याच्यांत गूढता ठेविली नाही. एकाद्या गोष्टीचे केवळ दिग्दर्शन करून तिजसंबंधी वाचकांची आतुरता व जिज्ञासा प्रदीप्त करण्याचा जो कादंबरीकारांचा मार्ग त्याचा अवलंब पंडितांनी मुळीच केला नाही. अर्थात् त्यांनी दिलेले दृष्टांत कल्पनागुष्टींतले नसून नेहमीच्या व्यवहारांतले आहेत. काव्य कल्पनांतच राज्य करणारा असला की त्याची उदाहरणे व दाखलेही कल्पनिक व नवीन असतात, व त्यांच्यायोगाने वाचकांची चित्तवृत्ति व औत्सुक्य इतकी जागृत होतात की तो ग्रंथ त्यांच्याने खाली ठेवून नाही. ते कल्पना तरंगांत तल्लीन होऊन जातात. आणि गारोड्याचा खेळ पहातांना आपल्यास सत्य काय व मिथ्या काय याचे जसे भान रहात नाही तद्वत असले चित्ताकर्षक ग्रंथ वाचणारांची स्थिति होते. हे जे ऐंद्रजाल करण्याचे सामर्थ्य त्यासच आपण कवित्व ह्मणतो. परंतु अशा प्रकारचे ऐंद्रजाल निर्मून पंडितास आपल्या वाचकवर्गास रिझवावयाचे नव्हते. याच कारणावरून पंडित व ज्ञानदेव यांच्या ग्रंथांच्या दिश अगदी पस्परभिन्न आहेत.

नंतर आपले सैन्य मार्गे ठेऊन निजामन्मुलुख एकटाच पुढे गेला व बादशहास भेटला. त्यावेळी बादशहा त्यास रागाने ह्मणाला की आज दहा वर्षे झाली तरी तुझी वसूल दिला नाही व त्याचा हिशोब ही सांगतला नाही. समक्ष येऊन भेटण्याची तर तुझी मुळीच पर्वा करीत नाही. अशा प्रकारे तुमचे वर्तन अगदी बेताल झाले आहे. याप्रमाणे उन्मत्त होऊन तुझी आत्मांशी दांडगाई करितां हे ठीक नव्हे. हे कठोर भाषण ऐकून निजामन्मुलुख मोठ्या मिनतवारीने ह्मणाला की आझी तुझांस मगुरीचा जबाब कधीच दिला नाही. परंतु इकडे आपल्याकडे जा ये करीत वसावे का तिकडे बंडाळी माजली आहे तिचा मोड करण्यास लागारवे? सध्याही बंड चालूच आहे व त्याने मजवर पाठविलेल्या खावदांच्या

सैन्याची ही दाणादाण करून टाकिली, व त्यास पळ काढण्यास लावले. तेव्हां या बंडवाल्यांचें पारिपत्य खावेंदांनीं करावें अशी माझी प्रार्थना आहे. नवावांचे हें भाषण चाललें आहे तोंच बंड येऊन पोहोंचल्याची ओरड वादशहाच्या कानावर आली तेव्हां त्यास नवावाच्या ह्मणण्याची सत्यता पटली.

६

या विस्तीर्ण भूतलावरील प्रत्येक वस्तु आपणास ईश्वराच्या अगाध ज्ञानार्चा शक्तीची व चातुर्याची साक्ष पटविते ! परंतु विषयांध झालेल्या लोकांस हें ईश्वराचें प्रभुत्व कसें दिसावें ? तथापि जे कोणी डोळस असतील त्यांनीं जर विचारपूर्वक सृष्टीचें निरीक्षण केलें तर या जगद्विधात्याचें कौशल्य पाहून ते आश्चर्यानें थक्क होऊन जातील यांत संशय नाहीं. अत्यंत अज्ञानी माणसांस मुद्दां लक्षपूर्वक सृष्टिनिरक्षण केल्यावर परमेश्वराच्या कल्पनातीत कृतीचें कौतुक वाटलेंच पाहिजे. निसर्गाचें अवलोकन करित असतां जो आनंद होतो तो अगदीं निर्भेळ असतो, परंतु विषयसुखमात्र दुःखाच्या छटेशिवाय कर्धांच मिळत नाहीं.

७

श्री.

रा. रा. त्रिंबक हरी यांस. सा. न. वि. वि. हैदरच्या युद्धांत नीलकंठराव पडले ही गोष्ट अत्यंत वाईट झाली. द्वातारपणीं तुमच्यावर ही आकाशांतील कुन्हाडच पडली. असो ! ईश्वरी इच्छेस इलाज नाहीं. भवितव्यता चुकणें नाहीं. परंतु रणांगणांत नीलकंठराव जिवावर उदार होऊन मोठ्या निकरानें लढले व शेवटीं धारातीर्थीं त्यांनीं देह ठेऊन आपली निःसीम स्वामिभक्ति दर्शविली. जगल्यास विजयश्री माळ घालील नाहींतर स्वर्गांत अप्सरा माळ घालतील ही गोष्ट त्यांच्या मनांत पक्की बाणली होती. व तशीच गोष्ट घडून आली. गेल्याचा शोक करित बसल्यानें तो ह्मणजे पुन्हा परत येतो असें नाहीं. तेव्हां अशावेळीं विवेकानेंच समाधान होणार आहे. आपण मुन्न अहां विवेक करून दुःखाचा विसर पाहून घ्यावा. नीलकंठरावानें आपल्या देहाचें सार्थक केलें, हें मनांत आणून त्याजवद्दल शोक करूं नये एवढेंच शेवटचें सांगणें आहे. कळावें हे विनंति.

८

स्वामीनीं सरस्वती इतकी प्रसन्न करून घेतली होती कीं आज जे सकल कलांचे व ज्ञानाचें माहेरघर होऊन बसले आहेत, अशा अमेरिका व इंग्लंदसारख्या देशां-
 ाल लोकही त्यांचें वक्तृत्व ऐकून तल्लीन होऊन जात हें कोणास सांगितलें पाहिजे
 असें नाहीं. मग अशा लोकोत्तर पुरुषाची थोरवी आर्ह्मी काय गावी ? त्यांचीं तीं
 वद्वज्ज्ञानानें थचथचलेलीं भाषणें ऐकण्याचें लोकांस अगदीं वेडच लागून गेलें होतें.
 स्वामीचें ज्ञानप्रतिपादन अनुभविक गोष्टीनां सुबोध होई, त्यांचा वाक्प्रवाह एक-
 नारखा चालत असून चित्तवेधक असे, प्रगल्भ विचारांची व माहितींची त्यांच्या
 व्याख्यानांत नेहमीं रेळचेळ उडत असे, केव्हां केव्हां सत्याच्या श्रवणानें श्रांतृगण
 प्रंतुष्ट होऊन त्याचें मन आनंदसागरात बुड्या मारी. प्रसंगोपात्त मूर्खीना त्यांच्या
 वड्या चाळ्यांचड्दल हंसत हंसत शालजोडींतले मारण्यासही त्यांनीं कमी केलें नाहीं.
 भर्शी व्याख्यानें ह्यणजे एकंदरींत एक अलभ्य लाभच होय. ह्यणून त्यांच्या योगानें
 वौच्यांयशीच्या फेऱ्यांत सापडलेल्या लोकांचें अज्ञान झडून जाऊन त्यांस ज्ञानबोध
 जाला असेल यांत संशय नाहीं.

९

नाना राजकारभार नुकताच पाहूं लागले असल्यामुळें जरी मांठे अनुभवशीर
 ण्वहते तरी एकादें महत्वाचें काम आंगावर घेऊन तें सिद्धांस नेण्याची पात्रता
 यांच्या अंगीं खास होती. मराठ्यांच्या उत्कर्षाची पराकाष्ठा नानासाहेबांच्या
 ष्टीं झाली होती. नानांनाही ते सोन्याचे दिवस आठवत होते व त्याबद्दल
 यांना अभिमानही वाटे पेशवाईबद्दल भाजूंच्या घराण्याला जसें निःसीम प्रेम वाटत
 होतें तसें नानांस ही होतेंच. त्यांत कै. नानासाहेबांशीं जो त्यांचा
 उहवास झाला त्यानंतर तें प्रेम अधिकच दढावलें. पेशव्यांच्या सहवासांत नित्य
 असल्यामुळें राज्यांतील मोठे मुत्सदी, सरदार व सावकार यांच्याशींही नानांचा
 उहजच परिचय झाला होता. राज्यव्यस्थेचें धोरण कसें राखावें याचा धडा ते
 नानासाहेब व भाऊसाहेब यां सारख्या वाक्बगार गुरूंजवळ शिकले होते.

१०

संस्कृत भाषेचें चांगलें ज्ञान असल्याशिवाय संस्कृत काव्यांवर अभिप्राय देतां
 ावयाचा नाहीं. त्या भाषेंत शब्दसौष्ठवास विशेष महत्त्व दिलें गेल्यामुळें तो

फार श्रुतिमधुर झाली आहे, परंतु हें माधुर्य भाषांतरांत लुप्त होतें. संस्कृताचा दुसरा गुण ह्यणजे समासबाहुल्य; या गुणानें तर दुधांत साखर टाकल्याप्रमाणें तिला गोडी आली आहे. भाषांतरांत या समासांचें अनुकरण करूं लागल्यास (दुधांत साखरे ऐवजीं मीठ घातल्यासारखा प्रकार होतो.) तें बरोबर न साधून सर्वच विरस होतें. संस्कृत व इंग्रजी भाषांतील काव्यमीमांसाशास्त्रांत विशेष साम्य नसल्यामुळे संस्कृत काव्याचा रसास्वाद इंग्रजी तर्जुम्यानें बरोबर घेतां येत नाही. आणखी इंग्रज लोकांना हिंदु कवींच्या कल्पनांची व मनेव्यापारांची चांगली ओळख नसल्यामुळे त्यांच्या काव्याशीं त्यांचें तादात्म्य होणें अशक्य होतें.

११

हा अरांभाव्य प्रकार घडलेला पाहून सर्व सभामद आश्चर्यानें थक्क होऊन गेले व आजचा चमत्कार 'न भूतो न भविष्यति' पैकीं झाला असें ह्यणून प्रत्येकानें आश्चर्यपूर्वक तोंडांत बोट घातलें. तपेंच्या तपें वेदाध्ययनात घालावली तरीही जो वेद पूर्ण साध्य होत नाही तो वेद ज्यःला मनुष्य वाणी नाही अशा ज्ञानहीन रेड्याच्या तोंडून, त्याच्या डोक्यावर नुसता हात टेवल्याबरोबर वदविणारा पुरुष परमेश्वरी अवतारच समजला पाहिजे. आद्वी वेदाध्ययन केल्यामुळे कर्म हेंच मुख्य होय अशा समजुतीनें खऱ्या ज्ञानाला आचवलों आहों. 'लोकां मागे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडे पाषाण' ही म्हण आम्हास बरोबर लागू पडते. याप्रमाणें त्या ब्राम्हणांस पश्चात्ताप झाला "हे साक्षात् प्रतिपरमेश्वरच होत. यांना कसलें प्रायश्चित्त ! दर्शनभात्रें करून सर्व जग पवित्र करण्याचे ह्याचें सामर्थ्य ! ही चारही भावडें प्रत्यक्ष भागीरथी सारखीं शुद्ध आहेत ! यांच्या आईवापांची, कुटुंबाची, कुळाची व जन्मभूमीची थोरवी गावी तितकी थोडीच !" असा त्याच धन्यवाद गात गात त्या सर्व पैठणकर ब्राह्मणांनीं त्यांपुढे लोटांगण घातलें.

१२

नानासाहेब व तो काळा गृहस्थ हे मोठे खेही होते; आणि एक व्यसनाच्या व एक स्वभावाच्या माणसांत बहुधा मैत्री असते असा सामान्य नियमच आहे. तेव्हां वगील स्नेह नियमानुसारच होता. उच्चनीच कुळाची मुर्तेत न धरितां दुदैवाने आपल्यासारखाच नानासाहेबांवरही वरवंटा फिरवावा—निदान फिरविण्याचा आव तरी घालावा—हें पाहून त्या काळ्या गृहस्थास अतिशय दुःख झालें व

आपल्यासारखाच यांची दशा झालेली पाहून थोडेसे त्यागचरंही वाटले. परंतु समदुःखा माणसास पाहून झालेले हे समाधान क्षणिक होते. कारण आपल्या दोघाच्या स्थितीत व शत्रूंत जर्मानअस्मनाचे अंतर आहे ही गोष्ट तो कांहीं विचरला नव्हता; परंतु सध्यां मौनव्रतच धारण करणें वरें असें वाटल्यामुळेच जणू काय त्यानें आपल्या दुःखाकुल सुद्वेवर किंचित आनंदाच्या छटा धारण केली होती.

१३

मोरोपंतांनी एकदां कविता करण्यास आगन टोकले कीं कवितांची इतकी गर्दा उडून जाई की त्यांना त्या लिहून काढतां काढता पुरे वाट होई. अनभ्यस्त व निरक्षर माणसांस कष्टावह भासणाऱ्या गोष्टी पंत आपल्या अलौकिक विद्वत्तेच्या आणि धारणेच्या जोरावर तेव्हाच करून टाकीत. तानाजीस मोठ-मोठ्या वजनदार वस्तु उचलण्याची दिक्कत कधीच वाटत नसे अथवा कसल्याही राजकीय मसलती करिताना आपण युद्धवद्यांचा उद्वेग टाकितो आहो कीं काय असे नानांस वाटे. त्याचप्रमाणें मोरोपंतांचें भाषाप्रभुत्व इतके विलक्षण होतें कीं, अपूर्व शब्दालंकार साधणें अथवा रामायणाची रचना नव्या नव्या १०८ रीतीनें करणें ह्या गोष्टी त्यास एखाद्या तालीमचाजास करारतीच्या उज्याप्रमाणें अगदींच सोप्याशा वाटत. पंतांच्या कवितेंत संस्कृत शब्दाचा भरणा फार आहे, रसालंकारांची गर्दा उडाली आहे, वृत्तांचें वैचिन्य साधलें आहे, यमकानुप्रासांचे चमत्कार दाखविले आहेत परंतु तिच्यांत खऱ्या काव्याची प्रतीति मात्र कोठेंच होत नाहीं. अशा हटकव्यांत प्रसाद व हृदयंगमता यांचा अभावच असावयाचा. अशा कवितांस काव्य तरी म्हणतां येईल की नाहीं—हा प्रश्नच आहे. इ. दूषणें जे पंताच्या कवितेस देतात ते बहुधा आपल्यावरून जग ओळखतात असेंच झणण्याची पाळी येते.

१४

मार्गानें जात असतां आह्मांस फारच रमणीय देखावे दृष्टीस पडले. सर्व जर्मान हिरव्यागार गवतानें वेष्टिलेली होती झणून तिला एकप्रकारची साहजिक शोभा आली होती. लहान लहान डोंगरांच्या रागा लहान लहान झाडांनीं आच्छादित असल्यामुळे भयंकर न दिसता डोळ्यांना मोठा संतोष देत. मधून मधून दिसणाऱ्या ओहोळींनीं व नद्यांनीं तर ती वनशोभा अधिकच खुलत होती. आसपा-

सच्या झुळझुळ वाहणाऱ्या निर्मळ झऱ्यांचा सुंदर देखावा पाहून व गोड आवाज ऐकून मनास मोठा संतोष होई. लांब दिसणारे प्रवाह इतके शुभ्र दिसत होते की जणू काय क्षितिजावर चांदीच्या रमाचा एक पट्टाच ओढिला आहे असे भासे. अशी वनशाभा पहात पहात गंध्याकाळ होत आहे तों लदन शहाराजवळ आर्ह्यां येऊन पोहोचलों. हें शहर जरी एवढें विस्तीर्ण आहे, त्यातील लोक जरी अतिशय उद्योगी आहेत, त्यात मुखाची साधने जरी विपुल व आश्चर्यकारक आहेत, त्यांत भिन्न भिन्न दिशांनीं भेदनात करणाऱ्या जरी स्तुत्य मंडळ्या आहेत तरी वाहेरून पाहणारान तें मुळीच चित्ताकर्षक वाटत नाही.

१५

मराठी भाषेला सर्व महाराष्ट्रभर सर्व जातींचे लोक जो आज अभेदबुद्धीने मान देत आहेत त्याचें नवल वाटण्याचें कारण नाही. कारण ज्यांवर ईश्वरी अनुग्रह झाला आहे अशा—मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, मूर्धज्योतिषी, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत व चिपळोणकर इ. ग्रंथकारांनी आपले ग्रंथ तीत लिहून तिला अभियुक्त बनविला आहे. स्थानभेदाने व जातिभेदाने भाषेचे स्वरूप थोडेंसें नालटतें खरें, परंतु ग्रंथांत हे शुद्ध भेद नाहीसें होऊन भाषेचे सामान्य रूप दृष्टीस पडतें. महाराष्ट्रीयाना आपल्या स्वभाषेचा जो अभिमान वाटतो तो यथायोग्य आहे. मराठीसारखें शब्दमांडारानें ऐश्वर्य पृथ्वावर दुसऱ्या थोड्याच भाषांत सांपडेल. मराठीच्या द्वारा वाटेल त्या गहन अथवा क्लिष्ट विषयाचें निरूपण मोठ्या सुखाने करितां येत, हा एक विशिष्ट गुण तिच्यात आहे. आणखी मोठ-मोठ्या पुष्कळ विद्वानांनी आपले प्रौढ, भारदस्त, अभियुक्त, व सुंदर असे विचार तिच्यांत ग्रथित केले असल्यामुळे सर्व महाराष्ट्राला ती उत्तरोत्तर अधिकाधिकच प्रिय होऊं लागली आहे.

१६

इतिहासाच्या अध्ययनापासून मन मोठें व शांत होतें. हें स्वैर्य आणि ही प्रगल्भता येण्याचें कारण कोणास सांगितलें पाहिजे असें नाही. एका मार्मिक ग्रंथकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, इतिहास इतिहास जो म्हणतात तो सर्व प्रसिद्ध पुस्तकांची चरित्रें एकत्र करून झालेला असतो म्हणजे या पुस्तकांच्या पराक्रमाशिवाय इतर गोष्टींचें वर्णन इतिहासांत फारसें नसतें; आणि हा भाग इतिहासांतून वजा केला तर बाकी कांहींच राहणार नाही. म्हणून सर्व जगावर ज्यांचीं नावें गाजत

आहेत अशा निरनिराऱ्या देशांत होऊन गेलेल्या थोर पुरुषांच्या चरित्रांचा सदैव अभ्यास करणे हें अत्यंत हितावह आहे. मोठ्या लोकांच्या संगतीपामून फार मोठा लाभ होत असतो. मराठी व संस्कृत काव्यांत सत्समागमाची थोरवी अनेक गोष्टींच्या रूपानें व उदाहरणांनीं गाईलेली आढळते. तुकाराम वगैरे मराठी कवींनीं संतांस परीसाची व भक्तांस लोखंडाची उपमा दिली आहे ती प्रस्तुत संबंधांत फारच योग्य व साजेसारखी आहे.

१७

रंगरावाची बुद्धि मूळची किती व्यापक व तीव्र होती आणि पुढें शिक्षणानें तिची व्याप्ति व गार्भार्य ही किती वाढली याचा विचार केला पाहिजे. गुरु हे वनामारगें स्थिर असतात परंतु शिष्यांची बुद्धि ही जलौघा सारखी चर असते. जलौघ हा वनांतील पाणी घेऊन जातो तसे शिष्य जन्मापासून गुरूं जवळून ज्ञान घेऊन जातात. पण वनं आणि गुरु त्याजवरोबर जात नाहीत. (तासुर्य की मनुष्याच्या चांगले वाईटपणाचढल साधारणतः आपण त्यासच जबाबदार धरतो परंतु वास्तविक ती जबाबदारी त्याच्या गुरूवरच टाकिली पाहिजे इ.) द्वाणुन रंगरावाच्या गुरूंचा संक्षिप्त इतिहास याठिकाणी देण्याचें आर्हा योजिलें आहे. याचें कारण असे की ज्या ज्या योग्यतेचे गुरु व त्याचें शिक्षण अमर्ते त्या त्या योग्यतेचे त्यांचे शिष्य पुढें निपजतात आरिस्टॉटल सारखा गुरु म्मळाला द्वाणूनच शिकंदरने युद्धकलेत, शौर्यात व साहसात लौकिक भिळविला त्याचप्रमाणें शिवाजी महाराज मोठे शूर, थोरमनाने, स्वमाता व स्वदेश यावर प्रतिक्रणारे, व मोठे राजकारणी असे जे निपजले त्यांचे श्रेय सर्वतोपरी त्यांचे गुरु जे रामदास व दादाजी कोंडदेव यासच दिलें पाहिजे

१८

कवीला, रवेच्छेनें, एकाद्या कुशल बहुरुप्याप्रमाणें वाटेल तो वेष धारण करितां येतो. वायूच्या गर्ताम जना मोठें अवगोध होत नाहीं तद्वत त्यासही कोठे प्रतिबंध नसतो. मनाचा व्यापार प्रतिक्षणीं जसा चालू असतो तसा कवीचाही असतो. हुपार जादुगार वाटेल ती व तु निर्माण करितो तसा कवीही करितो. कमलला नावाडी जना गलवत रवेच्छेनें हवे तसे नाचविण्यास कचरन नाहीं तसा कवि वाटेल त्यावेळीं कपनाच्या भगान्या मारण्यास भीत नाहीं. सृष्टिकर्ता जसा अनंत व नित्य आहे त्याप्रमाणें कवीचे बोल सर्वकालीं व सर्व ठिकाणीं अबाधित

असतात, कवीच्या दृष्टीत दुर्बिणीचे व सूक्ष्मदर्शकयंत्राचे असे दुहेरी गुण असतात; त्यामुळे कोठलीही वस्तु-मग ती दूर असो अथवा सूक्ष्म असो-कवीला अगोचर नाही; व तिचे वर्णन तो इतके हुबेहुब करितो की ती वस्तु लोकांना प्रत्यक्ष डोळ्यापुढे उभी दिसते. पाताळ अथवा स्वर्ग यांची अस्सल वर्णने मिल्टन अथवा कालिदास यांच्या काव्यांत तुझ्यांस भरपूर सांपडतील. भिन्न व्यक्तीचे भिन्न भिन्न स्वभाव व त्यांचे अंतरंग यांचा ओळख तुझ्याला करून घ्यावयाची असल्यास जगदवित्यात शेक्सपियर किंवा भवभूति यांच्या काव्यांचे तुझी परिशीलन करा.

१९

हैदरनें दुटप्पीपणाचें आपलें नित्य व्रत ह्यावेळांही मोडिल्लें नाहीं. लवाडी, कपट व कावेबाजपणा यांचें त्यास जणूं काय वाळकडूच पाजलें होतें. अशा स्थितींत त्यानें आपलें वचन पाळलें नाहीं यांत मोठेसें नवल नाहीं. या लढाईंत त्याची अत्यंत अपकीर्ति व हानि झाली असतांही वचनभंगाचें पातक करण्यास न डगमगतां त्यानें तहाच्या एकंदर अटींस धाड्यावर बसविल्लें, आणि 'मूळ स्वभाव जाईना' ह्या म्हणीप्रमाणें वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं त्या दगलवाज हैदरानें त्रिंबकरावाचें जेवणखाण आटोपतें न आटोपतें तोंच त्याच्या गोटावर तोफांचा वर्षाव सुरू केला हें पाहून त्रिंबकराव वगैरे तिघे सरदार पट्टण किल्याच्या उजव्या वाजूनें गेले व विश्वासघातावद्दल त्यास देहांत प्रायश्चित्त देव्याकरितां त्यांनीं घनघोर संग्राम सुरू केला.

२०

शेक्सपीअरला सर्व कवींत अग्रपूजेचा मान दिला पाहिजे याविषयीं कोणाचा मतभेद नाहीं; परंतु तो ईश्वरी अवतार होता व त्याची सर्वच कृति दैवी होती हें झणणें रावीरान सारले आहे सार्ले. आपली अखीर बुद्धि तेंड कल्पनाचातुर्य खर्चून त्यानें जें काव्य निर्माण केलें आहे त्याचद्दल सर्व मनुष्यकोणट त्याची ऋणी आहे असा स्तुतिपाठ त्याच्या भक्तांनीं पाहिजे तर खुशाल गावा; त्यास आमची ना नाहीं, परंतु शेक्सपीअरकाली नाट्यकलेच्या उत्कर्षाचा कळस झाला व आतां तींत जास्त सुधारणा करणें अशक्य आहे, हें मत मात्र आझ्यांस विलकूल पसंत नाहीं. या अनंत कालाच्या व अफाट वसुंधरेच्या पोटीं काय काय आहे

याचें गणित कोणास करवेल ? त्याचप्रमाणें कालांतरानें प्रतिशेक्सर्पाअर अगर सवाई शेक्सर्पाअर निपजणार नाही ह्मणून कशावरून? ह्मणून जे कोणी भाग्यशाली असतील त्यांनीं त्याच्या अपूर्व काव्यामृतांत मनसोक्त बुद्ध्या मारून आपलें बुद्धि-जाळू व चित्तक्षोभ यांपामून मुक्त व्हावें, व या कामांत त्यांनीं बिलकुल आळस करूं नये. परंतु त्यानें बहार कोठें केली आहे व तो घसरला कोठें आहे हें विन-चूक दाखविणारा जर एकादा समर्थ टीकाकार पुढें आला तर त्याच्या टीकेपासून फारच लाभ होणार आहे. ' पुढल्यास ठेंच आणि मागला शहाणा ' या ह्याणीप्र-माणें तर भावी कर्वास आपला मार्ग मुखकर होईलच, पण या योगानें त्याच्या काव्यांचें खरें रहस्य लोकांस कळूं लागेल हा या चर्चात्मक लेखांचा दुसरा एक अमूल्य फायदा होय.

२१

सत्याचाच जय नेहमीं होतो. या वर सांगितलेल्या सुधारणा सत्याला आणि सुविचाराला धरून आहेत तेव्हां त्यांचा स्वीकार जरूर केलाच पाहिजे. या मुख्य सुधारणा अंमलांत आल्यास तदानुषंगिक लहान सहान सुधारणा आपोआपच होतील. पद्दा एक जातिभेदाचा लोप झाल्यास हा स्पृश्य तो अस्पृश्य हा पवित्र तो अपवित्र, अमूक वस्तु वर्ज्य अमूक अवर्ज्य, हा पदार्थ पिण्यास योग्य तो अयोग्य वगैरे बसेडे आपोआपच मिटतील. एकदां मूर्तिपूजा नादान ठरली कीं, नवग्रहाचें स्तोम माजविणारे आपोआप नाहीसे होतील. चंद्रग्रहण व सूर्यग्रहण-समयीं येणाऱ्या सुतकाचा त्रास बंद होईल. छाछूं फांफू, जपतप, संध्या वैश्वदेव, हव्यकव्य, या सर्व गोष्टींस एकदम फांटा मिळेल. नास्तिकमताची सुधारणा रूढ झाल्यास भुतें खेतें, जाखाई चोखाई, वगैरे मंडळीस कोणी भीक घालणार नाही आणि स्वर्गनरकासारख्या असंभाव्य, हिडिस व खोड्या तर्कांचाही नायनाट होईल.

२२

' एकाद्या कार्यास केवळ आरंभ केल्यानें तें कार्य सिद्धीस गेलें असें ह्मणता येत नाही ' हें सत्तत्व ज्ञानदेव व तुकाराम यांचे ग्रंथ वाचून आपणास शिकलें पाहिजे. पर्यायानें सांगावयाचें ह्मणजे आपल्या मनांतील हेतु सिद्धीस जाण्यास आपण प्रयत्न सुरू केल्याबरोबर त्याच्या फलाची अपेक्षा करणें वाजवी नाही. फलप्राप्ति कालांतरानें कदाचित् होईल; परंतु ती होणें न होणें आपल्या स्वाधीनचें

नाहीं. सत्कार्य करण्याकडे मनाचा कल असल्यास त्यापासून फायदाच होईल आपलें मन शांत होऊन तें ईश्वरभजनाकडे वळावें असें जर आपणास वाटत असेल तर ईश्वर ज्या ज्या गोष्टी करण्यास प्रेरणा करील त्या गोष्टी करण्याचा आपण निश्चय केला पाहिजे. ज्ञानदेव व तुकाराम असा उपदेश करितात कीं सर्व जग ब्रह्ममय माना. परंतु सामान्य लोकांचीं अशी भावना होणे अशक्य आहे असं पुष्कळांस वाटेल. पण असें वाटतें याला त्यांचे तेच कारण आहेत. त्यांच्या ठिकाणीं जे ईश्वरी गुण असतात तसे गुण दुसऱ्याच्या ठिकाणीं शोधण्याचें सोडून, त्यांचे दंभ, अभिमान, गर्व इ० दुर्गुण ते शोधू लागतात. यामुळे त्यांच्यामध्ये असणारा ब्रह्माचा अंश त्यास मुळींच दिसत नाहीं; आणि ह्मणूनच 'अवघे देखें जन ब्रह्म-रूप' या उपदेशाची त्यांस प्राप्तीति येत नाहीं.

२३

एन बारा वाजण्याची वेळ. ऊन्ह ह्मणजे इतकें भयंकर कीं सर्व जीवजंतु अगदीं हैराण होऊन आपापल्या आश्रयस्थानीं लपून बसले. उष्णतेचा तडाखा इतका होता कीं निर्जाव वस्तु हीं म्लान दिसू लागल्या रात्रंदिवस जो अविभ्रांत वहात असतो त्या वाऱ्याला हीं मंदत्व येऊन तो झाडाझुडुपांत दडं. मारून बसला. सरोवरे तळीं इत्यादिकांतील पाण्याचीही हालचाल बंद पडली, आणि तें इतकें स्थिर झालें कीं कांठच्या वृक्षवेलींचीं प्रतिबिंबे आरशासारखीं त्यांत स्पष्ट दिसत होती.

२४

नारायण आईबापांस 'जातों' ह्मणून सांगून जो निघाला तो एकसारखा थेट वाट चालू लागला. आपण फार जोखमाचें काम अंगावर घेतलें आहे व आपण जर नेटानें एकसारखे परिश्रम केले नाहीं तर त्यांत आपणास यश मिळावयाचें नाहीं हें त्यास पक्कें ठाऊक होतें. फुलपासरून जसें चंचल असतें तशीं त्याची वृत्ति चंचल होती; व त्यानें आजपर्यंत अनेक कामे आरंभून त्यांपैकीं एक हीं तडीस न नेल्यामुळे त्यांचे बरेच दिवस फुकट गेले होते. त्यामुळे एकाद्या गोष्टीच्या पाठीस लागून ती साधण्यास लागणारे सतत उद्योग, पराक्रम, स्थैर्य वगैरे गुण त्याच्या अंगी आहेत हें कोणास कळलें नव्हतें. अशा स्थितीतहीं त्याच्या आईबापांस अशी आशा वाटे कीं, त्याची लहर लागल्यास तो फार मेहनतीचीं, मोठीं व कठीण-

ही कामें करून टाकील, या आशेनेच त्यांनीं त्याला तें जबाबदारीचें काम करण्यास सांगितलें होतें.

२५

सर्वत्र प्रचलित असलेले कोणतेही विचार चुकीचे आहेत हें सिद्ध करण्यास तयार होणें मोठ्या जबाबदारीचें काम आहे. प्रथमतः असें करणाऱ्या माणसाकडे कोणी लक्षच देत नाही, आणि अशा विषयाकडे जर लोकांचें चित्त कोणास आकर्षण करतां आलें तर तो पुरुष विलक्षण बुद्धिमान् व दैववान् आहे असें झटले पाहिजे. कोर्टांत वादी प्रतिवादींस न्याय मिळविण्यास पडणारी पंचाईत एक वेळ पुरवेल, पण आपलें झणणें नुसतें ऐकून घेणाऱा काढण्यास, अशा माणसास जी पंचाईत पडते ती पुरवणार नाही. यदाकदाचिन् त्यास कोणी श्रोते भेटलेच तर ते त्याच्याशी बोलतांना नेहमीं सरळ मार्ग सोडून त्यास आडमार्गानें आडवितात. नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें वादीवर पुराव्याची जबाबदारी असते. उदाहरणार्थ अमक्यानें खून केला असें जो झणेल त्यानें खुनाचा पुरावा केला पाहिजे. मी खून केला नाही असें आरोपीस पहिल्यानेच सिद्ध करावें लागत नाही. परंतु सामाजिक मुद्धारणेच्या बाबतीत ही सामान्य व्यवहारांतली वहिवाट सोडून लोक प्रतिवादीवरच पुराव्याचा सर्व बोजा लादतात.

भाग ३ रा.

अभ्यासाकरितां पद्य उतारे.

१

अगा प्रभुवरा तुला शरण मी सदा येतसें ।
करूनि भजना तुझ्या, हृदय हें तुला देतसें ।
असें दुरितयुक्त तें, तरि तुझ्या प्रसादें करीं ।
विशुद्ध, अति नम्र मी, तरि मला स्वहस्तें धरीं ॥ १ ॥

अनादि परमेश्वरा तव पदीं सदा लंकरूं ।
रमे; न जरि मी रमूं, तरि जगीं कसें मी करूं ॥
कसा तुजविणें विभो भवजलामघीं मी तरूं ।
कसा कुमदमत्सरादिक रिपूंशि मी संहरूं ॥ २ ॥
जेविं निशा ती हरपे पावुनियां दिव्य भानुतेजातें ॥
दुर्बुद्धिही तशी प्रभु स्तवितां तुजला स्वमानसीं जाते ॥ ३ ॥
कीर्तिकर—भक्तिसुधा.

२

(चूर्णिका)

ते करांबुजयुगीं मधुमालिका घेउनि, अंबुजनयना विदेह-
बालिका, कंदर्पासि रतीच्या परी, कंदर्पारातीसि दाक्षाय-
णीपरी, कीं निर्जरनाथासि इंद्रायणीपरी, कीं सत्यलोकना-
थासि सावित्रीपरी, कीं जगद्व्यापी नारायणासि लक्ष्मीपरी,
श्रीरामसमीप पातली; तन्मनोहरमाला कंधरीं घातली;
तंव जयजयकार केला वृंदारकवृंदांनीं; अद्भुत नाट्यको-
लाहलवेषुवीणादिवादनविलास मांडला किंनरपुरुषगंधर्व-
तुंबरनारदांनीं; संकुलमल्लिकाकुसुमभरं हर्षोत्कर्षे वर्षिजे
सुरप्रमदांनीं आनंदनंदहृदयारविंद भोक्ते प्रवीर रघुनंदन-
महिमा त्रिलोकीं लोक जयजयकारें गर्जती ॥

आनंदतनय—सीतास्वयंवर.

३

शतयोजन आयत, दशयोजन विस्तीर्ण सेतु, शंकेतें ॥
दे, गेला बुडवाया कोपाकुल भूमि बाहु लंकेतें ॥ १ ॥
किंवा कपिकटकौत्तरसिंधूद्वत बुभुक्षु कालाही ॥
दूर पसरला खाया रात्रिचरा क्षुद्र बेडकाला ही ॥ २ ॥
सेतु न तो यत्पतिनें स्वसुता नेली वृकें जशी एणी ॥
त्या लंकेची श्रीभृदेवीनें ओढिली अस वेणी ॥ ३ ॥

कीं पतितपति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे रहत वाटे ॥
आली जी लंकाश्री तीचा तो सांजनाश्रुपथ वाटे ॥ ४ ॥
कीं रचिले स्वापयशें शोकानलदग्ध सागरोरचि तें ॥
मृचविले तर्क असे त्या सेतुवरें महासुधीरचितें ॥ ५ ॥
मोरोपंत.

४

नामावीण मुख सर्पाचें तें बीळ । जिव्हा नट्हे काळ सर्प आहे ॥ १ ॥
वाचा नट्हे नाम जळो त्याचें जिणें । यातना भोगणें यमपुरीं ॥ २ ॥
हरीवीण नाहीं कोणी सोडविता । पुत्र बंधु कांता संपत्तचि ॥ ३ ॥
अंतकाळीं कोणी नाहीं वा सांगाती । साधूचे संगती हरि जांडे ॥ ४ ॥
कोटिकुळें तारि हरि अक्षरें दानी । एकाजनार्दनीं पाठ केला ॥ ५ ॥

एकनाथ.

५

आतां वंदू संत सज्जन । जे वैराग्याचे पंचानन ।
कीं ज्ञानांबरींचे चंडकीर्ण । उदय अस्त नसे जयां ॥ १ ॥
जे भक्तिसरोवरींचे राजहंस । जे का अत्रियारण्यहुताश ।
कीं ते पद्महस्ती विशेष । भवरोगा वैद्य हांती ॥ २ ॥
कीं जीव पावे स्वपदासी । ऐमा मुहूर्त देणारे ज्योतिषी ।
कीं ते पंचाक्षरी स्वप्रतापेशीं । पंचभूतांमी पळविती जे ॥ ३ ॥
कीं ते दैवी संपत्तीनिं भाग्यवंत । सुमुक्षुमी करिती दरिद्रराहेत ॥
कीं तीं द्येचीं अद्भुत । गोपुरें काय उंचावलीं ॥ ४ ॥
संत श्रान्ते चतुर पंडित । माझें बोलणें अरुष अत्यंत ॥
जैसा सरस्वतीपुढें मूढ बहुत । वागूविलास दावितसे ॥ ५ ॥
सूर्यापुढें जैसा दीप देख । जान्हवीस न्हाणी थिह्यरोदक ॥
कीं कनकाद्रि जो अतिसुरेख । त्यासी अलंकार पितळेचे ॥ ६ ॥
कामधेनूस अपिलें अजाक्षीर । कीं चंद्रासि शीतळ उपचार ॥
कल्पतरु कल्पिलें देणार । त्यास निंबोळ्या समर्पिल्या ॥ ७ ॥

रत्नाकरास काच समर्पिणी । तैसी माझी हे अरुषबोली ॥
तरी तुझी प्रीति बहु ठविली । प्राकृत शब्दां नवल हें ॥ ८ ॥

श्रीधर-रामविजय.

६

आहे सुंदर तळेंहि तेथें लहानसें, ज्या मार्जी ।
नित्य शोभती बहुत फुलोनि सुवर्णकमळें तार्जी ॥ १ ॥
पांचेच्या पायऱ्या सभोंतीं असति ज्यांत उतराया ।
ज्यांत नेमस्तचि जल अमतें क्रीडा खीस कराया ॥ २ ॥
वर्षाकाळहि येतां तेथें हंस सुखें वसताती, ।
जवळहि असतां मानस तिकडे कधींहि ते नच जाती ॥ ३ ॥
त्याच तळ्याच्या काटीं आहे क्रीडापर्वत, ज्याचें ।
नीळमण्याचें चमके सुंदर उंच शिखर तें सांचें ॥ ४ ॥
ज्याच्या भोंवतीं सुवर्णकदली झळकति चित्रविचित्रा ।
विजेसहित, तुज देखुनि मजला आठवतो तो, मित्रा ॥ ५ ॥

चिपळूणकर—उत्तरमेघ.

७

संध्या शांत किती सुरम्य गमते ! चित्ताम दे स्वस्थता ।
वाटे लावुनियां समाधि वसते ही योगिनी तत्वतां ॥
सायंस्नान करावया उतरला आदित्य हा सागरा— ।
मंत्रातें जपुनी विरक्त बुडि घे जो रंगवी वासरा ॥ १ ॥
शांता या लहरी अहा जलधिच्या साधूपरी वाटनी ।
हो चित्त स्थिर ही जरी अविहत व्यापार ते चालती ।
ऐकें रे घनघोरघर्घरवा ! नोहे कधीं खंड या ।
आहे मूर्ति अनंत ही ! स्मराविते मूर्ति प्रभूची प्रिया ॥ २ ॥
पाहोनि जलधी बुड्या अमित घे आनंद डोहीं मन ।
होती हर्षनिमीलितेंहि नयनें, वर्षे मनीं चिद्धन ॥
बाळा ! वृत्ति जरी तुझी न दिसते ऐशी, तरी कौणगा ।
सांगे “ त्वद्दृष्टीं वसे प्रभु न तो ” ? निर्वीच्य तो दांडगा ॥ ३ ॥

महाजान-कुसुमांजलि.

८

शर्करेचिया वाळवंटी । घृतसरिता धांवती लोटीं ॥
 दुग्धनदीच्या संगमवेटीं । पायसाचें निपजलीं ॥ १ ॥
 दधिमधूचें सरोवर । समुद्रतुल्य महाथोर ! ॥
 कोरूनी कनकाचे गिरिवर । हेम रांजणीं शिखरणी ॥ २ ॥
 ओदनाचे चंद्राचळ । वरान्नाचे कनकाचळ ॥
 नवनीताचे हिमाचळ । द्रोणाचळ शाकांचे ॥ ३ ॥
 आणीक भक्ष्यांचे पर्वत । भंगूं न शके अमरनाथ ॥
 तोही अर्जुनरूपें तेथ । वाढवाढी करितसे ॥ ४

मुक्तेश्वर—सभा.

९

करिति चरण तूझे जे शिळा दिव्य रामा, ।
 हरानि दुरित माझे होतु ते सेव्य रामा ।
 भ्रमरमन पदाब्जीं पावत्रीं त्या विरामा, ।
 भवहर ! भवचापध्वंस ! विश्वाभिरामा ॥ १ ॥

जगीं तू असा कीं घटीं एक माती । गुण श्लोककोटींत तूझे न माती ॥
 निरूपीन त्या सिंधुच्या बिंदुमात्रा । पुरे तेचि संसाररोगास मात्रा ॥ २ ॥
 महाऔषधांतून थोडेंच कांहीं । करी, सेवितां नाश वातांदिकांहीं ।
 पुरे आमुची हे अविद्या मराया । तुझे एकलें नाम जी ! रामराया ॥ ३ ॥
 ह्यणोनि जें भागवतीं शुकानें । लीला तुझीं वर्णिलि कौतुकानें ।
 टीका तिची भी क्षितिलोकवाणीं । करीन जेथें न सुखासि वाणी ॥ ४ ॥

वामनपंडित.

१०

नामें तारिले पातवी । नाम थोर तिहीं लोकीं ॥
 नामें साधे मुक्ति । नाम कलीं तारक ॥ १ ॥
 नको जाऊं वनांतरीं । रानीं वनीं आणि डोंगरीं ॥
 बैसोनियां करीं । स्थिर चित्त निमग्न ॥ २ ॥
 नामें साधलें साधन । तुटलें बहुतांचें बंधन ॥
 एका जनार्दना शरण । नाम वाचे उच्चारी ॥ ३ ॥

एकनाथ.

११

गायत्री विकोन पोट जे जाळिती ॥ तयां होय गती यम लोकीं ॥ १ ॥
कन्येचा जे नर करिती विकरा ॥ ते जाती अघोरा नरकपाता ॥ २ ॥
नाम गाऊनियां द्रव्य जे मागती ॥ नेणां तयां गति कैसी होय ॥ ३ ॥
कैसें होय त्यांचें तेच हो जाणती ॥ आह्मांसी संगती न लगे त्यांची ॥ ४ ॥
आमुचा सांगाती आहे तो श्रीहरि । न लगे दुराचारी तुका झणे ॥ ५ ॥
तुकाराम.

१२

अनुष्ठानें विप्रांकडुनि बहु तूझीं कराविलीं,
शिरीं त्वन्नाथाच्या विमल जलधारा धरविली ।
अनाथा पांथस्था वसनधनदानें बहु दिलीं ॥
करोनीयां नानाव्रतनियम काया झिजविली ॥ १ ॥
असे नाना यत्न स्वसुतगदशांत्यर्थ करुनी ।
प्रसादाची तृप्त्या बघत असतां वाट जननी ॥
कसा काळव्याळ प्रगटुनि अकस्मात् मम सुता ।
गिळोनि गेला तो पळुनि, तुजलाही न पुसतां ॥ २ ॥
हांवोनि श्रांत, किंवा विधिवरच तुझीं देवतीं विश्वकार्ये ।
सारीं सोपूनि, निद्राव्रत पतकरिलें सांग मे ! आज माये ? ॥
होतें पूर्वींच ऐसें विदित मज तरी एकट्या त्या विधीला ।
भावं सेवोनि जातें सहज तरुनियां आज दुःखोदधीला ! ॥ ३ ॥
मोगरे.

१३

म्यां पूर्वाजव साधिलें न, तुमचे, शास्त्रार्थ ना पाहिले, ।
श्रीसारस्वतकाव्यनाटकरसालंकार ना देखिले ॥
छंदोग्रंथ निरीक्षले न, यमकें चित्रेंविचित्रं तुकें, ।
दोषां सर्व क्षमा करा चतुर हो ! या धर्य मातें निकें ॥ १ ॥
छंदज्ञाननिघंटनाटकरसालंकारकाव्यक्रिया ।
जो जाणे गुरुदेवतावर कृपा सारस्वतप्रक्रिया ॥

त्याचें शुद्ध कवित्व मान्य चतुरांमध्ये सभामंडळी ।
वर्णी विठ्ठलदास तो कविजगद्वंद्य स्वयं भूतळी ॥ ३ ॥

विठ्ठल कवि.

१४

कुंडीं कांत विराजमान बरवा तो वाट पाहे उभा ।
भेटाया निज वल्लभा उसळली तेजें तडित्सन्निभा ॥
जैसा दीपकले पतंग झडपी तैसी उडी टाकिली ।
ज्वाळांचे भडके नर्भीं उसळती, सूर्यप्रभा झांकली ॥ १ ॥
देवांनीं जयजेयकार करुनी पुष्पांजुळी वर्षती, ।
वर्णी विश्व, 'सुलोचना पतिव्रता हे धन्य ऐसी सती' ॥
लंकेशा अतिशोक, शून्य दिमती दाही दिशा लोचना ।
केला शीघ्रगती प्रवेश नगरीं झांकोनिया आनना ॥ २ ॥
राजांगना निघाति आननि बुंथि घेती, प्राणान्त दुःखलहरी मयजेसि येती ।
ज्येष्ठ स्तुषा वडिल पुत्र महाप्रतापी, त्या चोळवृनि उरला जिव हाचि पापी ३

अनंत कवि.

१५

आतां कोणता अधिकारी । बोलिजे तो अवधारी ।
निश्वयेंशीं श्रवण करीं । देव दत्ता ॥ १ ॥
सर्वही मिथ्या कळलें । सत्य तें असे एकलें ।
ऐसें जणें निवडिलें । तोचि अधिकारी ॥ ३ ॥
द्रव्य दारा देखतां नयनीं । वमनासमान जो मानी ।
पदार्थमात्र न इच्छी मनीं । तोचि अधिकारी ॥ ३ ॥
गुरुपदीं आवडी केशी । वियोगें घडी कल्या ऐशी ।
काया अर्पिली सेवेशीं । तोचि अधिकारी ॥ ४ ॥
श्रीगुरुचिया निजकूपें, । भवसिंधु मारिला थापें ॥
काळही जयासी कांपे । तोचि अधिकारी ॥ ५ ॥

हंसराज.

१६

वहन ठेविलें भूमंडलीं । तो राघव धांवूनि आला जवळीं ।
 जैसें तान्हे बाळ उडी घाली । धेनु जवळी आलिया ॥ १ ॥
 मातेचे चरणीं मस्तक । ठेवी त्रिभुवननायक ।
 मायेनें उचलोनि तत्कालिक । हृदयीं धारिला ते काळीं ॥ २ ॥
 ह्मणे चतुर्दश वर्षेपर्यंत । बाळें माझीं गेलीं वनांत ।
 सुकुमार चरणीं चालत । शितोष्ण सोशितीं झालीं पै ॥ ४ ॥
 श्रीराम माझा राजहंस । सोडोनि अयोध्यामानस ।
 पाठविला कंटकवनास । सांवळा डोळस सुकुमार ॥ ५ ॥
 माझा रामचंद्र निर्मळ । वियोगराहू मध्यें सन्नळ ।
 चतुर्दशवर्षें शुद्ध भंडल । वदनंदु आजि देखला ॥ ५ ॥
 चतुर्दश वर्षें क्रमिली रजनी । आजि राम उगवला वामरमणी ।
 अयोध्याजनवदनकमलिनी । टवटविल्या एकदांचि ॥ ७ ॥
 नवरंगमेघ रघुवीर । वियोगसमीरें नेला दूर ॥
 देहक्षेत्र शोषिलें समग्र । आजिवरी आमुचें ॥ ८ ॥

श्रीधर.

१७

रघुनाथ-पादांबुज-चित्त-लग्ना । एकाकिनी शोकसरोनिमग्ना ।
 सीता सती कंठित काळ होती । वृक्षा तुझी फार सहानुभूती ॥ १ ॥
 विध्वंसुनी दुष्ट दशाननाला । भेटे अयोध्यापति जानकीला ।
 करी तिला शांतवुनी अशोका । त्वन्नाम हो मारथ खरें अशोका ॥ २ ॥
 लंका जर्धी गोडुनि जाय सीता । मनीं तिच्या जो अनुराग होता ।
 तुझ्यावरी ठेवुनि मर्व गेली । पुष्पें गमे लाल ह्मणून झालीं ॥ ३ ॥
 गेलीं पुराणें सगळीं लयाला । रामायणाचा जरि नाश झाला ।
 स्मरेल ती वीरकथा अशोका । त्वद्दर्शनें केवळ सर्व लोकां ॥ ४ ॥

माधवानुज.

१८

मजवर विधे ! देवांना त्या नये करितां दया ।
 अकरुण परी होसी तूंही अकारण कासया ॥

करिशि अथवा तू कार्यातें न कारण पाहतां ।
प्रकृतिच तुझी आहे ऐसी विलक्षण तत्वतां ॥ १ ॥
विरह न मनोधामीं माझ्या कृशानु अमूर्त हा ।
व्याथित करिती मातें ह्याच्या शिखा अति दुःसहा ।
नयनसलिलें जावें ह्यातें जरी शमवावया,
तारि न समजे कोठें राहे लपूनि तनूंत या ॥ २ ॥

मोगऱ्यांचीं फुलें.

१९

वेश्या आणि संन्याशी । मंडप घसणी होतसे कैशी ।
कांप आला श्रीपादासी । दंडें वेश्येसी ठोकित ॥ १ ॥
येरी विसरली देहासी । वृत्ती लाधली श्रीकृष्णासीं ।
रागें लाथा हाणोनि निसी । विटाळ आह्मांसी कां केला ? ॥ २ ॥
येरी हांसोनि कपाळ पिटी । अजूनि कांध न सोडी पोटीं ।
विटंबली दंडकांसोटी । आत्मदृष्टि तुह्यां नाहीं ॥ ३ ॥
मी उत्तम पें लहान । विषयभेदांचें अशन ।
सर्वाभूतीं समसमान । निजात्मज्ञान तुह्यां नाहीं ॥ ४ ॥
नाहीं निजशांनि रोकडी । तवं कां केली ताडातोडी ? ।
भगवीं नाशिलीं लुगडीं । उपाधी गाढीं श्रीपादा ! ॥ ५ ॥
शंडी टाकीली उपटोनी । वासना वाढली चांगुणी ।
श्रीकृष्ण देखिलिया नयनीं । विटाळ मानी तो निजांधु ॥ ६ ॥

एकनाथ-शक्तिमणीस्वर्यंवर.

२०

चूर्णिका.

ऐसा मुलीचा स्थिर निश्चय पाहिला । होईल तोचि प्रकार
भला । ऐसें मानूनि अश्वपाति स्थिरावला । गणकमुखें सुमु-
हूर्तनिश्चय करविला । गोळा करूनि सकळ परिवार
आपुला । सज्जकरूनि गजोष्टरथतुरगपदातिदला । शाल्व-

नृप युमत्सेन सपरिवार तयें बहु संभ्रमें आणविला ।
सीमांतीं नारायणस्वरूपी सावित्रीस्वर्यवृत, सकलगुणग-
णमण्डित तापमजनपरिवृत युमत्सेनसमवेत यथोचित
सोपचार सत्यव्रत सत्यवान् वरदेव पूजिला । अनेक तूर्य-
स्वनश्रुतिमंत्रघोषणाभिर्नंदित अग्निब्राह्मणस्वकुलदेवता-
साक्षिक विवाहमंगलसमारंभ यथासांग सालंकृतकन्या-
प्रदानें संपादिला ।

आगाशे.

२१

चरण क्षालितां धर्मातें । धावित्रलीं त्रिलोकींचीं तीर्थें ।
तळीं वोढविति माथे । पवित्रपणा लागोनी ॥ १ ॥
अरुणसंध्याराग दोन्ही । मिनले बालार्कतेजकिरणीं ।
कीं पद्मरागमाणिकमणी । एकत्र पाया पातले ॥ २ ॥
चंद्रें शरीर कर्वतीं दिधलें । खंडूनी केलीं दहा शकलें ।
पदांगुळीं जडोनि झाले । नखमणी चंद्रासारखे ॥ ३ ॥
ध्वज अंकुश वज्र पद्मं । उर्ध्वरेखा अति उत्तमं ।
सामुद्रिकें पाहतां उपमे । ठाव न दिस यावया ॥ ४ ॥
कीं श्रीकृष्णपादांगुलीं पवित्र । प्रयागराज तीर्थ क्षेत्र ।
मिनली त्रिवेणी एकत्र । प्रत्यक्ष नयनीं दिसताहे ॥ ५ ॥

मुक्तेश्वर—सभापर्व.

२२

तत्र पुसावया गेलों वेदज्ञासी । तंव भरले त्यापासी विधिनिषेध ॥
तया समाधान नुपजे कोणे कदां । अहंकार बळि झाला तें । ॥ १ ॥
ह्यणोनी तुझें नाम धरिलें सर्व भावें । उचित करावें पांडुरंगा ॥ ध्रुव ॥
स्वरूप पुसावया गेलों शास्त्रज्ञासी । तंव भरले त्यापाशीं भेदाभेद ॥
एकएकाच्या न मिळती मतासी । भ्रांत गर्वराशि भुलले सदां ॥ २ ॥
पुराणिकांसि पुसूं स्वरूपाची स्थिति । तंव त्यासी विश्रांति नाहीं कोठें ॥
विषयीं ठेवुनि मन सांगती ब्रह्मज्ञान । तें समाधान नुपजे कदां ॥ ३ ॥

हरिदासासी पुसूं भक्तीचा उपाय । तंव तयापांशीं नाहीं भाव कोठें ॥
वाचेनें सांगती नामाचा बाडिवार । विषयीं पडींभर सदाकाळीं ॥ ४ ॥
पेंसें विचारितां बहुत भागलों । ह्मणोनि शरण आलों पांडुरंगा ॥
भयाभीत झालों मंसार करितां । नामा ह्मणे आतां तारीं मज ॥ ५ ॥

नामदेव.

२३

नामाविण काय वाउगी चावट । वायां वटवट हरीविण ॥ १ ॥
फुकटची सांगे लोकांचियां गोष्टी । राम जगजेठी वाचे नये ॥ २ ॥
मेळवूनि चाट करी सुरापान । विषयांच्या गुणें मातलासे ॥ ३ ॥
बैसोनि टवाळी करी दुजयाची । नाहीं गोविंदाची आठवण ॥ ४ ॥
बळें यम दांत खाय तयावरी । जंव भरे दोरी आयुष्याची ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तुला सोडवील कोण । नाहीं नारायण आठविला ॥ ६ ॥

तुकाराम.

२४

सदा बोलण्यासारखें चालताहे ।
अनेकीं सदा येक देवासि पाहे ॥
सगूणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा ।
जर्गीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १ ॥
क्रमी वेळ जो तत्वचिंतानुवादे ।
न लिंपे कदा दंभवादे विवादे ॥
करी सुखसंवाद जो ऊगमाचा ।
जर्गीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ २ ॥
सदा रामनामें वदा पूर्णकामें ।
कदा बाधिजेनापदा नित्य नेमें ॥
मदालस्य हा सर्व सोडूनि यावा ।
प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ ३ ॥

रामदास.

२५

तव पादसरोरुहीं स्वचित्तभ्रमरातें रस चाखवूनि गोवूं ।
तुज भक्त तुजे सदैव गाती मृग आह्नीं गुणगीतसक्त होवूं ॥ १ ॥
मज वाटतसे सभाग्य मोटें, भगवद्भक्त तयांत म्यां जुडावें ।
तदधीन तुज्या यशःसुधेचा हृद गंभीर तयामधें बुडावें ॥ २ ॥
तुज वर्णिति संत संगमुक्त प्रकृति-भ्रमळ तद्गणीं शिरावें ।
तुझिया गुणसागरांत माजें मन हें भेंधव माधवा ! विरावें ॥ ३ ॥
मन हें विषयीं उडीच घाली, विष हें जाणुनि यावरी विटावें ।
तव कीर्ति उदार कामधेनू तिस मीं होउनी वासरूं चिटावें ॥ ४ ॥
मोरोपंत-आशंसाष्टक.

गद्य उतारे.

१

भाषा ही बहुधा अनादि आहे; तेव्हां कायद्याप्रमाणें वहीवाट जर पाहिली तर व्याकरणाच्यातर्फे फैसला न होतां प्रचाराच्यातर्फे होईल. यास्तव संस्कृत वैयाकरणांचा पहिला मोठा सिद्धांत हा आहे की, 'प्रयोगशरणाः वैयाकरणाः' वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधील आहेत, त्यांच्यापुढे यांचें शहाणपण खुंटतें, ते जसे असतील तसेच घेऊन त्यांस चाललें पाहिजे, त्यांशीं दांडगाई करून कांहीं उपयोग नाही. जसे शहर नदीच्या अनुरोधानें वसतें; शहराच्या अनुरोधानें नदी वहात नाही. त्याप्रमाणेंच भाषेच्या आनुरोधानेंच व्याकरण नेहमीं चाललें पाहिजे, त्याच्या अनुरोधानें ती कधीं चालायाची नाही.

निबंधमाला-लेखनशुद्धि.

२

ऐन मध्यरात्रीं शोणनदीच्या कांठच्या उंचवट्यावर बसलेल्या एका तरुण पुरुषाचे मनांत सड घेण्याविषयींचे विचार घोळत होते. त्याच्या हृदयांतील क्रीधाम्नि अतिशय भडकला होता, व तो अगदीं वाजवी आहे, असें जाणूनच सर्व सृष्टीही त्याच्याप्रमाणें कुद्द झालेली दिसत होती. पूर आल्यामुळे नदीचें पात्र विस्तृत होऊन तिच्या प्रवाहास जोरही विलक्षण आला होता. आकाश ढगांनीं व्यापून गेल्यामुळे चोहोंकडे निबिड अंधःकार पडला होता; पाऊस धो धो पडत

होता आणि वारा असा सोसाऱ्याने वहात होता कीं, त्याचा घो घो शब्द ऐकून एकाद्या धीट माणसाची ही छाती दडपून जावी.

मुं. यु. पे. १२.०११२.

३

श्री.

(पौष शुद्ध.)

तीर्थरूप मातुश्री बाईसाहेब वाडलांचे सेवेशीं.

अपत्ये माधवरावाने चरणी मस्तक टेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. वडिलांकडून आशीर्वादपत्र घेऊन आला त्याणे सवे आज्ञा सांगितली व पत्रांत आज्ञा मुख्य पथ्याविशीं, त्यास आज्ञेप्रमाणे करीत आहे. परभाराही आपल्यास विदिन होईल तें खरें. जेवण, औषध, मोरोचा व राजेश्वरभट यांचे सांगितल्याप्रमाणे करितो. त्यांचे औषध आहे तोपोवेतो त्यांस निमित्त टेऊ देत नाही. इतक्यांत प्रकृत चांगली झाल्यास आधीं वडिलांचे सेवेशीं यावे हें मानस आहे. त्यांतही आज्ञा येईल तसे करीन. सारांश आज्ञेप्रमाणे पथ्य करितो कळवें. सदैव आशीर्वादपत्र पाठवावयास आज्ञा व्हावी. तेणे करून बरा होईन. हे विज्ञापना. रमजान. खरे—ऐतिहासिक लेखग्रंथसह.

४

अशा दुर्धर मनाची स्थिति असतांना कवीने जे ग्रंथ केले, त्यांत त्याच्या मनाचे प्रतिबिंब उठले आहे; परंतु त्याची प्रतिभा या अत्रांस लौकरच एकीकडे सारून पूर्ववत—नव्हे अधिकच तेज प्रगट करूं लागली. अत्रे असतां चंड वायूने जी धुळधाण करून सोडिली होती, ती पाहून कवीच्या मनास विस्मय व किंचित् वेदहा वाटला असावा परंतु यापुढे त्याच्या मनाची चलबिचल झालेली दिसत नाही. मानवव्यवहारांत नीतीचे पारडे एकंदरीत वजनदारच असते, हलकें होत नाही, क्वचित् सत्यापलाप झाला तरी निदानीं 'गत्यमेव जयते,' मानवानी ईश्वरोपसादाचा परिमित उपभोग घेतला असतां हरकत नाही, मानवांच्या सर्व यासना दुष्ट, त्यांचे उच्छेदनच केलें पाहिजे, असें वचन मनुष्यजातीस कलंक लावणारे ह्मणून सर्वथैव त्याज्य होय; इत्यादि उदार विचार कवीच्या मनांत या कालीं विहार करूं लागले.

महाजनी—मोहविलसित.

५

स्वामीचें शरीर एखाद्या उत्तम मळाच्या शरीराप्रमाणें कमलेलें दिसत होतें आणि त्यांची क्रांति तर वर्णनातीत होती. सुखच्छाया तर सर्व ज्ञानाचें व इतकें ज्ञान अमृताची चिरंतन शांतीचें निधान, ही मूर्ति आदि असें दर्शवी; आणि तें किती खरें होतें ! त्याचप्रमाणें त्याच सुखचर्येवरून त्या पुण्यपुरुषाची निजाह्तिनिरपेक्षता किती विलक्षण असावी आणि केवळ परहितपरायणता किती ज्ययत असावी हेही स्पष्ट दिसत होतें. अशा ती पुण्यमूर्ति रामनामाचें पुश्चरण करीत असतांना दृष्टीस पडल्याबरोबर शिवाजी राजास चाटले की धन्य असो या पुरुषाची.

ह. ना. आपटे.

६

आतां ईश्वरावर मानवी स्वरूपाचा आरोप करून पूजा न करणारे, जे लोक असतात, त्यातही दोन प्रकार आहेत. पांडला प्रकार म्हणजे धर्मविहीन मनुष्याचा. 'माश्रान् पशुः पुच्छविपाणहानः' ही त्याचा कोटि; आणि दुसरा प्रकार परमहंसांचा. हे दोन्हीही वर्ग परम्परावरोधी आहेत. एक त्या दोकांस तर दुसरा त्या टोंकास. या दोदोंसही एक गोष्ट साधारण आहे. ती म्हणजे ते दोघेही मनुष्योपासना करीत नाहीत. पण वर गागितलेले मानवी पशु अज्ञानामुळे करीत नाहीत, व दुसरे जे जीवन्मुक्त ते, ईश्वर हा स्वरूपाच आहे असें ज्ञान झाल्यामुळे करीत नाहीत.

भक्तियोंगं.

७

सूर्यास्त झाला ह्मणजे आकाशाचें हें ऐश्वर्य नष्ट झालें असें नाही. आकाशाच्या चांदव्याखाळीं पृथ्वीवर विथानि घेणें व पृथ्वीचें वैभव पहाणें आमारस्त्री दुसरी आनंददायक गोष्ट कोणती आहे ? आकाशांतील तारा आपणान काहीं तरी बोध करीत असतात. अशा तारांनी गच्च भरलेलें खगोळाचें अर्थ नेहमी आपल्या दृष्टीस पडतें. तें जर आपण लक्षपूर्वक पाहिलें तर त्यापासून आपणांस बोध व साह्य झाल्याशिवाय राहणार नाही. तारांच्या साह्याने आपण ह्या पृथ्वीवरील सागरांतून मार्ग काढितो ह्मणूनच केवळ नव्हे, तर आपल्या शुद्धम-

नाच्या अंधारमय मसुद्रांतूनही त्या आपणांस वाट दाखवितात झणून त्यांचें मोठें महत्व मानिलें पाहिजे.

गाडगीळ-संसारसुख.

८

पोटांत कावळे कोरूं लागले; डोळे पांढरे होण्याची वेळ आली ! पर-
मेश्वर बिचान्याचा कसा अंतच पाहात होता. 'उभयतः पाशा रज्जु' अशी
त्याची स्थिति झाली. 'अन्नपूर्णा' व 'लक्ष्मी' दोघाही त्याला हात देत होत्या.
पण त्याचा हात धरिला तर सर्वच कारभार आटपणार ! काय करावें ? किंकर्तव्य-
विमूढ होऊन तो मनांतच देवाचा धांवा करूं लागला. मुं. यु. पे.

९

काव्येतिहास-संग्रह हें पुस्तक दोघां उपपदधान्यांच्या परिश्रमाचें फळ
होय, ही हल्लींच्या काळाला एक मोठी लक्षांत ठेवण्यामारखीच गोष्ट होय.
कांही काळापूर्वी सुधारणा ऐन शिखरास जाऊन पोचल्याचें जें मान दिसत होतें
त्यास आता कळ पडून लोकांच्या मनानें उलट स्वात्याची जी चिन्हें आलीकडे
चोर्हाकडे दृष्टास पडूं लागली आहेत त्यापैकीच हेही एक होय. इंग्रजी प्रथांची
पुरश्चरणें करता करता ज्याचे एकदाचें गंगेंत घोडे न्हाले; व या न्हाण्याबरोबर
आपली अडाणी जन्मभाषा, वेदगळ आचार, अप्रयोजक व कुत्सित धर्म, या
सर्वांचें पार क्षालन करून टाकून सुधारणेचा शुद्ध तत्वे ज्यांनी अंगीकारलीं
त्यांनी मराठी बखरी छापणें व वामन-मोरोपताचे प्रथ प्रसिद्ध करणे हें दहा
पंधरा वर्षापूर्वी केवढें विलक्षण वाटलें असतें.

निबंधमाला-काव्येतिहास- संग्रह.

१०

फौज करनाटकांत बहुत खराब झाली. सरकारांत धान्याची महर्गता बहुत
झाली. त्यामुळें खर्च फार झाला. उट्टे, हत्ती, घोडे व शिपाईलोक महा-
गाईच्या सपाटयानें बहुत खराब झाले. परंतु श्रीमंतांचा पुण्यप्रताप विशेष, दैव
शिवंदर; म्हणून टिपूचा मालत पार करून यश संपादन सरकारचा मतलब
साधून, तात्या पुण्यास येऊन दाखल झाले. एरवीं टिपू म्हणजे हारीस येऊन
खंडणी देता अशी गोष्ट नव्हती. परंतु श्रीमंतांची पुण्याई सबळ म्हणूनच ही

गोष्ट घडली. लढाईची मर्यादा टिपूसुलतान यानें ठेविली नाहीं. लढाईचा पुरावा मोठा केला. त्या वेळेस इंग्रजांचे लष्करांत खावयास मोठी अडचण पडली. अशा समर्यां परशरामभाऊ पटवर्धन यांनी इंग्रजांवर उपकार केला. हें जाणोन, नात्यांशीं टिपूनें सत्याचीं बोलणीं लावून तह केला.

पेशव्यांची चखर.

११

वेद ईश्वरप्रणीत ह्मणजे परमेश्वराने केलेला आणि अनादि असें आर्यांचे मत आहे. मनुष्याच्या ज्ञानास अगम्य असे जे स्वर्गादि विषय ते त्यांत प्रतिपादित आहेत. असा ग्रंथ ईश्वरप्रेरणेशिवाय होणार नाहीं हें उघडच आहे. कोणी असें ह्मणेल कीं, पृथ्वींत जे आर्यधर्मांशिवाय दुसरे धर्म आहेत त्यांस अनुसरणारे मुद्दां आपापलीं आद्य धर्मपुस्तके ईश्वरप्रणीत असें म्हणतात. त्यावर शास्त्रज्ञांचें असें उत्तर की, भाषाशास्त्रावरून व इतिहासावरून त्यांचें आधुनिकत्व स्पष्ट दिसतें व कित्येकांचे कर्तेहि ज्ञात आहेत, त्यावरून ती वास्तविक ईश्वरप्रणीत नगून तत्तद्धर्मप्रवर्तकांनीं श्रद्धादाढ्यार्थी त्यांस ईश्वरप्रणीतत्व सांगितलें आहे.

वापट-गद्यरत्नमाला.

१२

ज्या मनुष्यांत स्वाभिमान असतो, त्याच परार्धानपणाची मोठी लाज असते. ज्या गुणानीं किंवा कसवानें आपला निर्वाह आपणास करिता येईल, दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहावयाची गरज लागणार नाहीं, असा गुण किंवा असें कसच संपादण्याविषयी स्वाभिमानाची पुरुष व्रत असतो. जो आज एक प्रकारचा अपमान सोसतो, त्याचा एकच प्रकारचा अपमान होऊन रहात नाहीं. एक वेळ अपमान सोसला, ह्मणजे दुसऱ्यांदा होतो, दुसऱ्यांदा सोसला, ह्मणजे तिसऱ्यांदा, ह्याप्रमाणें त्याचा अधिकाधिक अपमान होऊन शेवटीं त्यास कोणत्याही गोष्टीची शरम वाटेनाशी होते.

मुं. यु. पे. १९०५।०६

१३

थी.

(कार्तिक व. १०)

सेवेशी. आप्पाजी त्रिविक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. श्रीमंतांची स्मृति आमरणांत होती. दोन घटकाने पुढें प्राण जातेसमर्यां सर्व मंडळी व वैदिक मोठे

मोठे ब्राह्मण बोलावून आणून नमस्कार केला. “महायात्रेस आह्मीं जातो. आमचे स्वारीची तयारी करा.” असे सांगोन ‘गजानन’ ‘गजानन’ असे ढ्ढणशांच नेत्रद्वारे प्राण गेला ? त्याचप्रमाणे श्रीमंत सौभाग्यवती मातुश्रीचाईसाहेबांनी शर्त केली जवार्हार जें होतें तें आपले हातानें वांटून धर्मशिलेवर उभे राहून श्रीमंत दादामाहेवांस बोलावून आणून धाकटे श्रीमंतांस त्यांच्या हाती दिलें. ‘सर्वांचें वडीलपणें यथास्थित चालवावे’ ढ्ढणोन सांगोन (सर्ता) गेली. (बाईसाहेबांनी) मोहराच्या पिशव्या दोन जवळ ठेऊन घेऊन जो नमस्कार करावयास आला त्यास कनिष्ठास देखील एक मोहोर दिली. वार्दनी समागमे यावे अशी पहिल्याच आत्रा. त्याप्रमाणे वार्दनी शर्त केली. हे विज्ञापना.

खरे—एतिहासिक लेखसंग्रह.

१४

अव्यवस्थितपणाचा दोष पटवर्धनांस देणें, हे ज्याप्रमाणे वाजवी ठरते. त्याप्रमाणेच हैदरगारच्या अर म्हणविणाऱ्या पुरुषाने पटवर्धनांवर ल्यापा घालून त्यांस मारण्याचा जो यत्न केला तसा गान करणें सख्या वीराम सतथैव निश्च होय हें, म्हणणेंही अगदी यथान्याय दिसतें. कारण गफलतीनें नराला नरा देणें हें मरदाचें शाल नव्हे, नामर्दानें होय सख्या वीरानें समरागणी रामशेर गाजवूनच मारलें पाहिजे, किवा मेलें पाहिजे. विश्रामघाताने उन्नति करणाऱ्या पुरुषाचा पोवाडा स्तुतिगायक इतिहासकार गार्ताल तर सुशाल गावोत, परंतु निःपक्षपार्ता इतिहासकारांनी अशा बहादरास नामर्दपणाचाच दोष देणें रास्त आहे.

सहस्रबुद्धे.

१५

मागील प्रकरणांत ज्या रात्रीची हर्काकत सांगितली आहे, ती रात्र उलटून सूर्यानें आपले प्रकाशमय किरण मुलतानगडावर व मुलतानपूराच्या सभोवतालच्या झाडांतील उंच उंच शिसरांवर पसरण्यास आरंभ केला होता. सागवडच्या त्या वाजूला जरी आदले रात्री द्तका विलक्षण तुफानी पाऊस पडला, तरी मुलतानगडाच्या व मुलतानपुराच्या आजूबाजूला आकाश अभ्रमय होण्या पर्याकडे काहींही विशेष झालें नव्हतें. पाण्याचा एक थेंबसुद्धां पडला नव्हता. आकाशात ढग मत्र चरेच भरले होते. परंतु पहाटेच्या सुमाराला जो जंगी

चारा गुटला, त्यानें ते सर्व ढग पार हांकून लावून आकाशागण बहुतेक स्वच्छ करून ठेविलें. यामुळे प्रभातकाळची शोभा मोठा मजेदार दिसत होती.

ह. ना. आपटे.

१६

समाज हा स्वाभाविकपणें ज्यास अनेक पैलू आहेत अशा सव्धासारखा आहे. असला खडा स्तार्णांतून चुकताच काटला असल्यात, विशिष्ट आकार, सफाई किंवा तेज यापैकी कोणतेच गुण त्यांन नसतात; पण कल्पक सुवर्णकाराकडून जस-जसें त्यावर प्रर्षण होत जातें. त्यातसें त्यास मोहक स्वरूप येत जातें. देशातील विचारी लोक हे कल्पक सुवर्णकार होत व समाज हा त्याच्या हातीं दिलेला पैलूद्वार खडा होय. या गुटलावर सरकारी सहाय्य, स्वतःचा प्रयत्न वगैरे हत्यारांनी काम करून ते त्यास मोहकपणा आणतात. आज त्यावांचून कोणाच्या हातून काहीच होण्यासारखें नाहीं, हें मूढम विचारांतर्ती प्रत्येक सम-जस मनुष्यास समजण्यासारखें आहे. गगळे पैलू साफ झाल्यांखेरीज समाज-खडा पोतानुरूपमाणें कर्तव्यच चमकूं लागणार नाहीं, हें ज्यानें त्याने ध्यानांत वागवून आपापल्या पैलूवर होईल तितकी मेहनत करीत असावे, आणि मत्सर व क्षुद्र बुद्धि यांचा त्याग करून, दुःखाचा होईल तितका हातभार लावावा, हाच मुधा-रणेचा अत्यंत प्रशस्त मार्ग आहे.

निबंधसंग्रह—आगरकर.

१७

विद्वत्ता द्वयजे सर्व गुणांचें निधान मानणाऱ्या लोकांस होमर किंवा वाल्मीकि-ज्यास यागारखे पुढे कवि झाले नाहीत या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटत असेल ! पण असें होण्याचें कारण वर जे सांगितले आहे तें लक्षांत आणलें अगता विस्म-यास मुळाच जागा राहणार नाहीं. तें मन्वंतर निराळें होतें आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळी कल्पनेचेच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळे तसले जगद्व-व्य काव्यग्रंथ त्यावेळी निर्माण झाले. पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागीं विवेचनशक्तीचा जोर दिवसेंदिवस होत चालल्यामुळे तें गामर्थ्य गेलें, आणि नानाविध शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. पहिला काळ वसंतमासाप्रमाणें पालवीचा, मोहराचा व फुलांचा होय; आणि हा पुढील शरन्मासाप्रमाणें फलधान्यसमृ-

द्वीचा होय. तेव्हां दोहोंचें एकाधिकरणत्व ह्मणजे एका ठिकाणी असणें वस्तु-
गत्याच शक्य नव्हे !

निबंधमाला--विद्वत्त्व आणि कवित्व.

१८

ते पतीच्या सहवासाचें मुख पुढें पुरतें चोवीस ताससुद्धां टिकलें नाहीं. ज्याः
देदीप्यमान तेजोमय सौभाग्यसूर्याच्या प्रकाशात मी मोठ्या भूषणानें व खऱ्या
आनंदानें एकसारखी २७ वर्षे वागत होतें ते प्रत्यक्ष सेवा घेणारे दिव्य सूर्यरूपी
पाय मला अंतरल्यामुळे अत्यंत दुःखस्वरूप निविड अंधारांत चंचपडत राह-
ण्याचा प्रसंग येऊन पोहोचला. तो दिव्यमूर्त्य एकाएकी मावळून सर्वत्र निविड
काळोख पडला.

मुं. यु. पे. १९१०.

१९

येथील भूमिभाग बरेच विस्तीर्ण असून विचित्रही आहेत. कांहीं स्थली अत्यंत
परिष्कार, सुव्यवस्था, रचनाचातुर्य व सर्व प्रकारचें कृत्रिम सौंदर्य दृष्टिगोचर होत
होत. एका भागांत एक विस्तीर्ण दार्धिका अमून तिच्यामध्ये जललतांचा अभिनिवेश
केला होता. तीरप्रान्ती आसनें मांडलेली होती व श्वेतवालुकारतृत असे पथं योजिलेले
होते. एका भागांत कन्दुकक्रीडा व कसरत करण्यासाठीं प्रागणभूमिका वनविल्या
होत्या. अन्यस्थली वनश्रीचा प्रत्यय येत होता. दार्ध वृक्षवाटिका, वनलताचीं
स्वभावतः बनलेलीं गृहे, कुजांतर्गत असंस्कृत अशा काष्टखंडांची केलेलीं आसनें,
क्षुद्र पर्वत व अल्प गव्हर यांच्या यांगानें हें वनदेवतेचें निवासस्थान किंवा क्रीडा-
काननच आहे कीं काय असा भास होई. मधून मधून पक्ष्यांचें कूजित व भ्रम-
रांचा गुंजारव श्रुतिगोचर होई व पवनान्दोलित अशा वृक्षपर्णांचा जर्जर शब्द
कर्णपथावर येऊन थडके.

विलायतचा प्रवास—पावगी.

२०

कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी पार्वतीपारणय ह्या नाटकासंबंधाने
आपला फारच कडक अभिप्राय दिला आहे. तो असा 'कुमार संभवान्तून
अजीवात चोरलेला एकंदर मजकूर यात वजा केला असतां ग्रंथकाराचा मूर्ख-
पणा व धाडसाची शर्थ हीच खालची निवळ वाकी !' कै. विष्णुशास्त्री चिपळूण-
कराच्या अभिप्राय असा नव्हेना अभिप्राय कसा देण्यांत आल

हैं मात्र समजत नाही ! दोन्ही काव्यांत एकच गोष्ट व थोडीं समानार्थक वाक्यें हीं दृष्टीस पडल्याबरोबर त्यांनीं हें काव्य नीट रीतीनें सर्व पाहण्याचें सोडून देऊन आपलें मत असें ठाम केलें की काय कोण जाणे ?

बाणभट्ट-पारखी.

२१

झालें; याप्रमाणें ताईसासूबाईच्या रागांत भर घालून वन्स देवघरांत गेल्या-
वर ताईसासूबाईचा भडिमार सुरू झाला; तो सोडेनऊ वाजेपर्यंत चालू होता.
त्या म्हणाऱ्या दिवसेंदिवस माणसांनीं अट्ट अगदीं सोडून दिली. आजपर्यंत
घरांतल्या घरांतच ऐकत होतो, पण आज त्यावर कडी आहे. एवढ्या हजार
दोन हजार मंडळांत बायकोनें इंग्रजी वाचले त्याची लाज वाटली नाही? डोक्या-
वरचें पागोटें तरी राहिलें करों? पहिले लोक अट्टला किती जपत अगत, पण
भातां ती राहिलीच नाही. वायकांना प्रिकविलें ह्मणजे त्या उद्धट होतात.
त्यांच्या डोक्यांत पाणी राहत नाही, ही गोष्ट खोटी काय ? पुरुषांसारखें इंग्रजी
शिकून काय चाकरी करावयाची आहे? कोणतीही गोष्ट मर्यादेच्या बाहेर गेली
ह्मणजे तिचा परिणाम असाच व्हावयाचा.

आमच्या आयुष्यांतील काहीं आठवणी-रमाबाई रानडे.

२२

शिक्षित व अशिक्षित या उभयतांत मांप्रत काली एक प्रकारचें वैपम्य उत्पन्न
झालें आहे. या वैपम्यास विशेष कारण कोण होत आहेत हें येथे सांगण्याची
गरज नाही. येथे एवढेंच मांगितलें पाहिजे की, मूळ प्रकृति म्हणजे भारतीय
आर्यत्व न साडता, या पश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा, व त्याबरोबर ज्या नवीन
कल्पना येत आहेत त्यांचा आद्री योग्य रीतीनें अंगीकार करित गेलों, तरच आ-
मचा निभाव लागणार आहे. ह्मणून ज्या लोकांस लयास जावयाचें नभेल त्यांनीं
त्यांचें अवलंबन केलेंच पाहिजे, त्याशिवाय गत्यंतर नाही समाजव्यवस्थेंतील अ-
नेक दोषस्थलें वारंवार लोकांच्या नजरेस आणावी तीं दूर करण्याचे उपाय सुच-
वावे, आणि यूरोपीय सुधारणेत अनुकरण करण्यासारखे काय आहे, ते पुनः पुनः
दाखवावे यास्तव हें सुधारक पत्र काढले आहे.

निबंधसंग्रह—आगरकर.

२३

याप्रमाणे वर्षाऋतु संपून शरदृतूग आरंभ झाला. त्यवेळी आकाश व नद्यांचें पाणी स्वच्छ होऊन वारा शांत वाहू लागला. ज्याप्रमाणें दुष्टांच्या संगतीनें भ्रष्ट झालेल्या सत्पुरुषाचा अंतःकरणे सत्संगतीनें पुन निर्मल होतात, त्याप्रमाणें ह्या ऋतूंत पावसाच्यामध्ये गहूळ झाललें नद्यांचें पाणी स्वच्छ होऊन त्यामध्ये कमलें उत्पन्न होऊं लागला. ज्याप्रमाणें गृहधनादिकाचा इच्छा सोडून पापमुक्त झालेले ऋषि आपल्या समाधानवृत्तीने शोभतात, त्याप्रमाणे लग्नांतल सर्व पाणी निधून गेल्यामुळें ते आकाशामध्ये पाहणे शुभ्र दिसू लागले. निरभ्र आकाशात नक्षत्रे स्वच्छ दिसू लागलीं व नक्षत्रांना वेष्टिलेला चंद्र आकाशात अपूर्व शोभा देऊं लागला.

मुं. यु. पे. १९०३।४.

२४

कांही कलांत व विद्यांत अजरामग कीर्ति संपादून व त्या कलांचें आणि विद्यांचें बीं नवीन लोकांत लावून जुने ग्रीक लोक अंतर्धान पावले! आह्मा आमची जी थोडीबहुत पुंजी होती तिच्या घडामोडी मारून काळ्याच्या तीव्र प्रहारांस न जुमानता, आजपर्यंत कशी तरी प्राणयात्रा करीत आलों ! अशा रीतीनें युगेच्या युगें जगणें हें चांगलें, किंवा थोडीच शक्ती का होईना, पण स्वतःचें नांव अमरकरून व जगाच्या इतिहासाला चांगलेपणाचें वळण लावून नाहीसें होणें चांगले, याचा निश्चय करणें फार कठिण आहे ! तथापि येवढें खास दृग्गता येईल की आमच्या मुश्रारणेस खळ पडल्यापासून ज्या स्थितीत आह्मी कुजत पडलों आहो त्याच स्थितीत आह्मास युगेच्या युगे लोटावयाची असतील तर आह्मी एकदम नाहीसें व्हावे हे इष्ट आहे.

निबंधसंग्रह—आगरकर.

२५

आकाश रविप्रकाशमय नसून धूमिकावृत होते, वातावरण मुखसंवेदक व उल्हासजनक नसून दुःखसंवेदक व उद्वेगकर होते. प्रदोषसमय मुखकर नसन शेत्यसंस्कारयुक्त होते व अर्थात् जनमनास उपभोगप्रवण न करिता सुखास्वादपराङ्मुख करीत होते. आमच्या पश्चिकाश्रमाच्या समोरच विस्तीर्ण उद्यानभूमिका होत्या, परंतु आम्रसासवानीं मत्त झालेल्या अशा कोकिलांचें श्रुतिमुख कूजित ऐकूं आले नाही व कमलाभोवता गुंजारव करीत भ्रमण करणारे समद मधुकर दृग्गोचर झाले नाहींत.

मुं. यु. पे. १९१०.

तिसऱ्याभागामधील कठीण शब्दांवर टीपा.

(पद्य)

२

करांबुजयुगीः—कमळा सारख्या गुंदूर हातानी. मधुमालिकाः—उत्तममाळ. विदेहेवालिकाः—सीता. कदर्पः—मदन. कंदर्पारारिः—मदनशत्रु, शंकर. दाक्षायणीः—दक्षकन्या (पार्वती). निर्जरनाथः—इंद्र. सत्यलोकनाथः—ब्रह्मदेव. कंधरीः—गळ्यांत, वृदारकवृदः—देवाचा समुदाय. सांकुळः—फुललेली. मळिकाः—मालती. हर्षोत्कर्षः—अत्यानंदानें. आनंदनंदहृदयारविंदः—आनंदतनय कवीचें हृदय हेंच कमळ.

३

आयतः—ळांव. विस्तीर्णः—रुंद. हांप...गतः—वानरसेनारूप उत्तर माग-
रातून निघालेला कालाहि (कालसर्प). रात्रिचरः—राक्षस. एर्णाः—
हरिणी. विश्वशरण्यः—सर्व जगास शरण जाण्यास योग्य (राम). साजनाश्रुपथः—
(सन+अंजन+अश्रु+पथ.) काजळानें युक्त अशा अश्रूंची ओळ. सागरारः—
सागराचें हृदय. हा गेतु क्षणजे रामानें समुद्राचा पराभव केल्यामुळे त्यास
जे दुःख झालें त्या दुःखरूप अर्झानें जाळून टाकिलेले त्याचें हृदयच आहे.
(सेतु काळा होता आणि समुद्राचें हृदय दुःभाने काळें पडलें होणे क्षणत दोहोंत
साम्य.). रामवानरानी रचलेल्या भेत्वर कर्त्रानें या उत्प्रेक्षा केल्या आहून.

५

पंचानन—गिंह. वैराग्याचे पंचानन—ज्यांचें वैराग्य कडकडीत आहे ते.
चंडकीर्ण—सूर्य. हुताश—अग्नि. पद्महस्ता—दैवगाली; ज्यास कधी अप-
यश येत नाही व ज्याच्या योगानें सर्वांस मुख मिळतें तो. जीव पावे स्वप-
दासीः—(स्व+पद) जावात्म्याचें परमात्म्याशीं ऐक्य होतें. पंचभूतारीः—
पांच पिशाचें, पक्षी, पृथिव्यादि पंचमहाभूत. गोपूरः—नगर वेशावर बांध-

गौ उंच इमारत. अरुषः—नीरस, मूर्खपणाचें. थिळर+उदकः—डबक्यां-
ल पाणी. कनकाद्रिः—मेरुपर्वत. अजाक्षीरः—शेळीचें दूध. निबोळ्या—
डुलिबाच्या विया.

७

योगिनीः—योगाभ्यास करणारी संख्या. विरक्तः—संसारास विटलेला, पक्षी
बडा. रंजवी वासराः—दिवसास शोभा देते. घनघोरघर्घरवाः—मेघासारखा
भीर व कठोर आहे शब्द ज्याचा अशा समुद्रा. अनंतः—सागर अनंत असून
ग्या अंत लागत नाही अशा प्रभूची आठवण करून देतो. हर्षनिमित्तितें
घनेः—हर्षानें डोळे मिटतात. चिद्धन मनीं वर्षेः—ज्ञानमेघ (ईश्वर) मनांत
पर्वतो. वृत्ति इ. माझी वृत्ति तन्मय झाली तशी, बाळा ! तुझी झालाशी दिसत
हीं, तरी असें कोण ह्मणेल कीं तुझ्या हृदयांत प्रभु वास करीत नाही ? असा
रुष निर्वाच्य दांडगाच समजावयाचा !

८

घृतसरिताः—तुपाच्या नद्या. पायसान्नः—खीर; शिखरणीः—केळ्यांची
शेकरण. ओदनः—भात. वरान्नः—वरण. नवनीतः—लोणी. द्रोणाचळ—
पोणागिरी. शाकाः—भाज्या. अमरनाथः—इंद्र. (इंद्रानें पर्वतांचा पक्षच्छेद केला
रंतु या ठिकाणीं जे पर्वत सांगितले आहेत त्यांचा पक्षच्छेद तो करूं शकला
नाहीं). अर्जुनरूपे—अर्जुन हा इंद्राच्या वरानें झालेला कुंतीपुत्र.

९

अन्वयः—त्या पदाब्जीं भ्रमरभन विरामा पाववी (स्थिर कर). भष+
वाप+ध्वंसः—संसाररूपी चापाचा ध्वंस करणारा. सर्व घटाचें मूळ कारण
जशी माती आहे त्याप्रमाणें तूं सर्व जगाचें कारण आहेस. माती—राहणार
नाहींत. त्या सिंधुच्या विंदुमात्रा निरूपीनः—तुझ्या अगाध गुणांचें लेशमात्र
वर्णन करीन. मात्राः—औषध. अविद्याः—माया. क्षितिलोकवाणीः—
मराठीभाषेत.

१२

अनुष्ठानेः—देवास प्रसन्नकरण्यास अभिषेक आर्वतनें वगेरे करणें. त्वन्ना-
थाच्याः—शंकराच्या. स्व+मुत+ग्द+शात्यर्थः—आपत्या मुलाच्या रोग-
निवारणार्थ.

१३

पूर्वाजवः—पूर्वीच्या ग्रंथकारांचे सरलत्व. छंदोग्रंथः—वृत्तदर्पण. तुकें नः—करितां येत नाही. निघंटः—शब्दकोश. काव्यक्रियाः—काव्यांतील मर्म. सारस्वतप्रक्रियाः—सारस्वत व्याकरण. प्रक्रियाः—व्याकरणांतील व्युत्पत्तिप्रकरणास प्रक्रिया ह्मणतात.

१४

‘ देवांनीं पुष्पांजुळी वर्षती ’ हा प्रयोग अशुद्ध आहे. वर्षली असें पाहिजे, परंतु खालच्या ओळींतील ‘सती’ शब्दाशीं यमक जुळण्यासाठीं कर्वाणे ‘वर्षती’ असें केले आहे. पतिव्रताः—या ठिकाणी ‘ व्र ’ हें जोडाक्षर पुढें आल्यामुळे ‘ ति ’ गुरु होतें परंतु वृत्तमुखार्थ तें लघु ह्मणावें लागतें हा दोष आहे. बुंधीः—पांघरूण. मयजाः—मंदोदरी. ज्येष्ठस्तुपाः—सुलोचना. वडिल पुत्रः—इंद्रजित्. चोळवून त्याची वाट लावून.

१५

अवधारीः—लक्ष देऊन ऐक. त्रिविध तापः—अधिभौतिक अधिदैविक; व अध्यात्मिक. वमन —ओकारी. पदार्थमात्रः—कोणताही पदार्थ.

१६

डोळसः—सुंदर. वासरमणिः—सूर्यः

१८

मनोधामीः—मनांत. कृशानुः—अग्नि. अमूर्त—अदृश्य. शिखाः—ज्वाला.

१९

मंडपघसणीः—मांडवांत शिवाशिव. येरीः—दुसरी (वेश्या). लाधलीः—गढली. विटंबिलीः—धटा केलीस. कांसोटीः—लंगोटी. आत्मदृष्टिः—आत्मज्ञान. ताडातोडी शेंडी काढणें व जानवें तोडणें. भगवीं लुगडीः—भगवीं वस्त्रें. उपाधीः—चाह्य अवडंबर. गार्दीः—नाहीशी कर. निजांधुः—आत्मज्ञानावांचून अंध.

२०

स्थिरावलाः—स्वस्थ राहिला. गणक—जोशी. गज+उष्ट्र+रथ+तुरग+गदाति (पायदळ)+दल(सैन्य). तयेंः—त्यानें. संभ्रमेंः—आदरानें. सीमान्तीं वा देव पूजलाः—नगराच्या हद्दीवर नवरदेवांचें पूजन केलें. नारायणस्वरूपीः—ईश्वर ह्मणून.

सावित्रीस्वयंवृतः—सावित्रीनें निवडलेला, सकल...मंडितः—सर्व गुणांनी युक्त.
तापमजनपरिकृतः—कृपिमडळीत अगलेला, युमत्सेनासमवेतः—युमत्सेना बरोचर.
तुर्य...नीदितः—तुताच्या आवाज व वेदमंत्राचा घोष यांनी ज्याचे गौरव केले
आहे असा, अग्निसाक्षिकः—आग्नि ब्राह्मण व कुलदेवता यांच्या समक्ष.
मालंकृतः—अलकार घालून.

२१

तर्की बोटावती माथे.—त्याच्या खाली आपली डोकरी घालू लागली,
मिनलेः—एकवटले, बालार्कः—सकाळचा सूर्य, रातोत्पळेः—तांबडी कमळे,
संवार्हनिताः—रगडतां, सागुद्रिकेः—हस्तपादावरील रेपा.

२२

वर्तवारः—महिमा, स्वरूपाची स्थितिः—आत्मज्ञान, पडीभरः—आसक्ति.

२३

चावटः—चावटपणा, वटवटः—वडवड, जगजेठीः—जगच्छेष्ट, चाट—हलकट
लोक, गव्हारः—रहरय.

२४

ऊगमाचाः—आपण आलों कोटून या गोष्टांचा, बाधिजेना+आपदा, अविद्या-
गुणेः—मायेच्या योगाने

२५

पादसरोरुहीः—पदकमली, गोवूः—अडकवू; गुणगीतसक्तः—गुण हेंच
गायन त्याच्या ठिकाणी रममाण, हरिण गाण्याला लुब्ध होते अशी ख्याति
आहे, सैधवः—मीठ, विरावेः—विरघळावे, चिटावेः—दूध प्यावे.

(गद्य)

१

व्याकरणाच्या...होईलः—व्याकरणाहून रुढीचे प्राचल्य जास्त आहे, (शा-
स्त्रादृष्टाद्विर्वलीयसी) वैयाकरणः—व्याकरणकार, बाधीलः—अंकित, स्वाधीन.

३

वडिलाकडून.....सांगितलीः—आपले आशीर्वादाचे पत्र पोंचले, जासुदाने
सर्व हेतु कळविला, परभारेः—दुसऱ्या माणसाकडून, निमित्त ठेऊ देत नाहीः—मी
पथ्यकरीत नाही अशा तक्रारीस त्यांस जागा ठेवीत नाही.

(१०९)

४

दुर्धरः—वाईट. त्यांत...आहेः—त्या नाटकांवरून त्याच्या मनाच्या स्थितीचा स्पष्ट बोध होतो. प्रतिभाः—कल्पनाशक्ति. चंडः—जोराचा. धुळध्राणः—नामाडी. नीतीचें...असतेंः—नातिमान मनुष्यास मान मिळतो. सत्यापलाप झालाः—(सत्य+अपलाप) खरें मागलाटिंग पडलें. सत्यमेव जयतेः—सत्याचा जय होतो. ईश्वरी प्रसादः—ईश्वरानें दिलेली देणगी. परिमितः—नेमस्त. वासनाः—इच्छा. उच्छेदनः—समूळ नाईनाट. कलंक लावणारेः—अपकार्तिकारक. विहार करूं लागले—घोकूं लागले.

५

मद्गः—पेढलवान. कसलेलेंः—पिळदार. वर्णनातीतः—अवर्णनीय. सुखच्छायाः—नोंडावरील तेज. चिरंतनः—अक्षय. निघानः—माहेरघर. निर्जाहितनिरपेक्षताः—आपल्या हितावद्दल वेफिकीरी. ज्ययतः—जाज्वल्यः उत्कट. पुश्रणः—मंत्रमामथ्ये मिळविण्यास मंत्रशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे पाठ द्वाणें व इतर विधि करणें. परहितपरायणताः—परोपकारांत तत्परता.

६

ईश्वरावर...करूनः—ईश्वराचें रूप मनुष्यागारनें आहे असें समजून. साक्षान्...हीनः—पुच्छ व शृंग विरहित प्रत्यक्ष पशूच. कोटिः—वर्ग. परम-हंसः—जावन्मुक्त. परपरविरोधीः—एकमेकांशिरुद्ध. एक...टोंकांसः—दोघांत जमान अस्मानाचें अंतर; साधारणः—दोघांत अमणारी. सगुण+उपासनाः—मूर्तीची भक्ति. ईश्वरस्वरूपा आहेः—आपणच ब्रह्म आहों.

७

ऐश्वर्यः—शोभा. आकाशाचा चांदवाः—नभोमंडल; क्षुब्धमनः—विकारांनी अस्वस्थ झालेलें मन. ताराच्या...दाखवितातः—नक्षत्राचें अवलोकन केल्यानं जलपर्यटनास मदत होते एवढेच नव्हे तर मनःशांतीस ही मदत होते.

८

पोटांत...लागेल. मुकेनें व्याकुळ झाला. डोळे...आलीः—प्राण जातो की काय असें वाटलें. अंत पहणेंः—सत्व पहणें. उभयतः पाशा रज्जुः—

एकाकडे आड आणि दुसरीकडे विहीर; पेंचाटीत सापडणें. अन्नपूर्णाः—
धान्याधिष्ठित देवी. अन्नपूर्णा...होत्या—त्याला अन्न व पैसा मुचलक मिळत
होता. कारभार आटपणेंः—सर्वस्वी नाश हाणें. किंकर्तव्यमूढ—काय करावें
हें न सुचणें.

९

उपपदधारीः—पदवीधर. (वी. ए. एम. ए. वगैरे). कल पडणें—कमी
जोर हाणें; उलट खाणेंः—प्रवृत्ति बदलणें. पुरश्चरणेंः—पारायणें. गंगेत
घाडे न्हाणेंः—इतिकर्तव्यता हाणें. कुत्सितः—निन्द.

१०

दैव शिकंदरः—नशीब जोरावर असणें; टिपूची मसळत पार
करूनः—टिपूनें आणलेल्या कचाटांतून मुक्त होऊन. द्वारीस येणेंः—शरण
जाणें मर्यादा ठेविली नाहीः—शिकत केली. लडाईंचा मोठा पुरावा
केलाः—लडाईंचा नेट केला.

११

अगम्यः—न रामजाणारे. प्रतिपादित आहेतः—सांगितले आहेत ईश्वर—
प्रेरणेशिवायः—दैविक स्फूर्तीशिवाय. आधुनिकत्वः—अर्वाचीनता; ज्ञातः—
माहीत. तत्तद्धर्मप्रवर्तकांनाः—त्या त्या धर्माच्या चालकांना. श्रद्धादर्थाः—
विश्वास कायम बसावा ह्याणून. त्यांस ईश्वरप्रर्णातत्व सांगितलें आहेः—ते
ईश्वरानें केले आहेत असें ह्मटलें आहे.

१२

आमरणांतः—मरेपर्यंत. महायात्राः—काणीयात्रा; (या ठिकाणीं मृत्यु) धर्म-
शिळाः—आपल्या मृतपतीबरोबर सहगमन करणारी स्त्री चितेवर ज्या पायरीवर
पाय देऊन चढते तिचा धोंडा. धाकटे श्रीमंतः—नारायणराव.

१३

अव्यवस्थितपणाः—निष्काळजीपणा टापा घालणेंः—एकदम गुपचुप हल्ला
करणें. गफलतीनेः—चेसावध असतां नरडीला नख लावणेंः—प्राण घेणें.
घोवाडा गाणेंः—फार प्रशंसा करणें. स्तुतिगायकः—पक्षपाती.

१४

पैलूः—तास. कल्पकः—चतुर. सुवर्णकारः—सोनार. प्रशस्तः—योग्य.

१७

मन्वंतरः—काळ. जगद्वंद्यः—सर्वमान्य. विवेचनः—चिकित्सा.

१८

देर्दाप्यमान—तेजस्वी. सौभाग्य हाच सूर्य; तो...झाला—ते तेजःपुंज पतिराज एकदम निवर्तल्याबरोबर मला सर्व जग शून्य भागूं लागले.

१९

परिष्कारः—शोभा.दीर्घिकाः—विहीर. अभिनिवेशः—लावणी. तारप्रांतीः—काठांवर. श्वेतवालुकास्तृतः—पांढरी वाळू ज्यांवर पसरली आहे असे. कन्दुकर्काडाः—चेडूफळीचा खेळ. वार्टिकाः—गई. कुंजांतर्गतः—गई झाडींत असलेली. असंस्कृतः—ओबडधोवड. अल्पगव्हरः—लहान गुहा. कूजितः—आवाज. श्रुतिगोचर होईः—ऐकू येई. पमन+आन्दोलितः—वायानें हलविलेले. कर्णपथावरः—कानावर.

२०

सहृदयः—मार्मिक; रसज्ञ. समानार्थकः—सारख्या अर्थाची.

२१

त्याच्या ओढ्यांत पाणी रहात नाही.—त्या निर्लेज वनतात.

२५

भूमिकावृतः—धुक्यानें भरलेले. मुखगवेदकः—मुखदायक.उद्वेगकरः—उदास करणारे. प्रदापममयः—दिवे लावण्याचा वेळ. शैयसंस्कारयुक्तः—थंडी ज्यांत आहे असे. सुखास्वादपराङ्मुखः—पुष्पपवन कणण्याची त्यांस इच्छा नव्हती पाथकाश्रम—प्रवाशांस उतरण्याचा गृह. आम्ररम+आसवाः—आंब्याचा रस हाच मादग. श्रुतिमुखः—कर्ण मने कूजितः—कू कू शब्द. समदः—मत्त प्रवणः—रत्मुक.

शुद्धिपत्र.

पान.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१०	१७	अनुसूया	अनसूया.
१४	१३	तात्पर्यार्थ	तात्पर्यार्थ.
३१	१	विज०	निज.
३८	११	वालावो	वोलावो.
४०	१५	योगागं	योगानें.
४७	१५	वावा०	नाना०
,,	१६	घराण्याचा	घराण्याच्या.
५१	१४	शरपणा	शरपणा.
५२	१	कालोधीत	कालोदर्धीत.
,,	१६	मस्नयेकं	मनस्येकं.
५४	१७	विलुप्त	विलुप्त.
६५	१२	हृद्गत	हृद्गत.
६८	२०	त्याला चंद्राची	चंद्राची त्याला
६९	२०	बुर्णसांत	बुर्णसांत.
७६	२७	तो	ती
८७	२६	चिद्धन	चिद्धन.

